

V.

MEGTÖRT UTAK
1989 UTÁN

Traumatikus búcsú a szocializmustól Új nosztalgia?

A huszadik század utolsó rendszerváltozása – többre már nem futotta az időből – vértelen, szelíd változás volt Magyarországon. A társadalom életének folytonossága mégis negyedszer tört meg szűk száz év alatt. Az előző nagy változásokhoz hasonlóan ezúttal sem a belső erő, hanem külső erőszak indította az átalakulást, csak ebben az esetben fordítva: az erőszak engedett. A szovjet megszálló erő elengedte zsákmányát, s a csapataival őrzött és kontrollált kelet-európai szocialista országokat nem védte tovább. Mivel társadalmi kedv és belső erő se támogatta e rendszerek továbbélését, a szocialista társadalmak az egész térségben összeomlottak.

Jó lenne ezzel be is fejezni a családi életutak megtöretéseiről szóló elbeszélés folyamatát, s fellélegezni, hogy a „rémekkel teli, rút huszadik század” végére értünk: a szocializmusok összeomlásával bekövetkezett a „happy end”. De ezt nem, legalábbis *még* nem mondhatjuk. A Kánaán messze van, a várakozások beteljesítése előtt több a gát, mint a lendítő erő. Miközben a múlt drámai fordulataihoz képest az utolsó rendszerváltozás nyugodt átalakulással zárta a huszadik századot, nem zárhatta le hermetikusan a múltat, az megmaradt a struktúrákban, a mentalitásokban, az emlékekben. A szelíd átmenetnek is ára van, melyet később kell megfizetni.

Bár a rendszerváltozás nem traumatizált a korábbi módon, sok családban okozott törést. Mindenekelőtt a gazdasági átalakulás kényszere teremtetett társadalmat meg-rázkództató megrendülést. Nagy térségekre kiterjedt ipari ágazatokat sodort el, melynek következtében munkahelyi és területi közösségeket számoltak fel. A hirtelen megrugró munkanélküliség e súlyos helyzet legérzékenyebb mutatója volt.

A fordulat örömeiben és a szocialista rendszerek összeomlásának eufóriájában sok minden kimaradt a számításból. Hogy miből fedezhető a gazdasági rendszer átalakulása, miként jön létre egy új társadalmi struktúra a valóságos és szimbolikus tőkék és tőkések fennmaradási törekvéseinek harcaiban, hogyan történik a tőke újraelosztása, a magánosítás, az újmódi felhalmozás, különösen pedig kiknek a javára és kiknek a kárára. Nem volt világos, hogy milyen társadalom-lélektani feltételek közepette szerveződnek újjá a politikai, gazdasági, emberi és helyzeti energiák, s miként hasznosíthatók a korábbi képességek. Nem lehetett látni, hogy a sokak által „elitnek” nevezett új domináns csoportok olykor kétes, máskor visszataszító, kevéssé

bizalomgerjesztő módszerekkel zajló hatalmi küzdelmei milyen vezérlettel történnek, és melyik irányba mutatnak. Hogy a többszörös kötöttségből, a lemaradottság visszahúzó feltételeiből miként történik meg a remélt megszabadulás? Hogy vannak-e eszközök a sokféle traumatizáltság feloldására, „gyógykezelésére”? A helyzet tudatos átgondolása és a váltást irányító programok mellett sok illúzió uralta a rendszerváltozás hangulatát. Ebben a „tudatlan plebsszel” osztozott a tudással rendelkező, világlátott emberek túlnyomó többsége is. Illúziókkal bélelt reményekkel néztek az új rendszer valóra váltása elé. És nem lehetett előre látni, hogy mitől lehet, és mitől nem lehet megszabadulni.

A szocializmus „falai” nemcsak elzárták a nyugatot, de el is takarták a mögötte lévő világot, dilemmáival együtt. S ahogyan a mindennapi propaganda ellentmondott a mindennapi tapasztalatnak, a szocialista ideológia kapitalistaellenessége azt a képet keltette, hogy a nyugati világról elhangzó bírálatoknak nyilván az ellenkezője igaz. Ehhez hasonló, ellenkező hatást váltottak ki a marxista alapú gazdaságtörténeti tanítások az „eredeti felhalmozás”-ról, a kapitalizmus kezdeteinek durva és kegyetlen vagyonszerző módszereiről. Kevesen emlegették, hogy az elegáns és gazdag jóléti országok kapitalista korszakának kezdetén milyen nyomor volt a bér munkások osztályrésze, s az is a történeti homályba veszett, hogy a ma köztisztvisletnek örvendő tőkések vagyonának megalapozói miként is szereztek vagyonukat. A milliomosok listáit közlő újságokban a név mellett ott áll ugyan a vagyon, az első millió eredetéről mégsem illik érdeklődni.

Kevesen emlékeznek és emlékeztetnek arra a nemzedékeket megnyomorító kínlásra, mely kikövezte az utat a jelen állapotokig. A „szociális egyensúlyra” törekvő jóléti államok csupán a 20. század második felében kifejtett formájukat mutatták, s az is csupán „innen, keletről”, a hiánytársadalmak „béka-perspektívájából” volt látható. Úgy tűnt, hogy elég „csak” megszabadulni a szocializmus teherfeteleitől, s a szabadság, a piac, a demokrácia együttes beérkezésével a keserves múlt könnyedén átváltható a boldog jövőre.

Ám ez az átváltás az „eredeti felhalmozásokban” szokásos gátlástalansággal elég ügyességgel történt, olykor joghézagokon keresztül, olykor a joghézagokról gondoskodó jogrend védelmét élvezve. A törvényesség és a törvénytelenység határán, jog és korrupció között lavírozva, gyakran politikai-hatalmi védőernyő alatt sebesen bekebelező mohósággal jöttek létre az új világban is nagy vagyonnal bíró erős hatalmi csoportok, széles társadalmi megrendülést okozva – a kívül rekedtekben. Mert eközben a munkavállalók közel egyharmada veszítette el a munkahelyét, s ezzel az esélyt a jó életfeltételek megteremtésére, különösen az átalakulás válsága idején.¹⁰² Hamisan kecsegtettek azzal, hogy a munkát veszített munkavállalók vállalkozásba mehetnek át.

Fokozta a csalódottságot, hogy a nyugatiaktól remélt támogatás elmaradt. Mevalósulatlan vágyalom maradt a szovjet uralomtól megszabadult országoknak címze „új Marshall-segély”. Sőt, a befogadó ölelésre „kitárt karok” is védekező, elhárító mozdulatba mentek át. Az oly sokat emlegetett Európa-Ház hátsó fertályát nyitotta felénk. Az átmenetet saját erőből kellett megoldani, pontosabban a nemzetközi tőke vonzása volt hivatva ellensúlyozni a kóros tőkehiányt. A tőke viszont saját logikáját követve – hiszen mi mást követhetett volna – saját érdekeit helyezte minden elé. Az átmenet nehézségeit tovább súlyosbította „kormányaink és pártjaink” gyors korlátlanlansága, tehetetlensége és tehetségtelensége, máskor éppen tehetsége és gyakori lottósága a gátlástalan vagyon- és öngyarártásban. Ítélni lehet, megítélni nehéz ellenpróba nincs.

Minden politikai bal- és jobblépéstől eltekintve, számos baj forrása volt a szocialista rendszer évtizedek alatt felhalmozott, megoldatlan és megoldhatatlan gazdasági-társadalmi problémáinak megmaradása, hogy a múlt továbbélő strukturális hibái az átalakulás teremtettsé válsággal keveredtek. A kilencvenes évek rendszerváltozása nem az élet-halál, a börtön-szabadság, a kirekesztettség-befogadás kérdéskörébe szembesítette az embereket, hanem a „túlélni-átélni” feladatát adta fel nekik. A mindennapi legegyszerűbb létezés, a megélhetés alapjai rendültek meg. A népesség kétharmada számára a fennmaradás vált igazi életkérdéssé. Az átalakulás eufórikus felgyáradása után azzal szembesült az ország népe, hogy miként lehet élni, és miként lehet megélni.

Az erős és gyors ütemű átalakítás következményei a lakosságra nehezedtek: a munkaadó elszegényedett, a középréteg lesüllyedt, a korábbi munkavállalók jelentős hányada munkanélkülivé vált. A válság az egyébként is súlyos örökséget hordozó régiókat és társadalmi csoportokat terhelte a leginkább, azokat, akik a változás megnyílási lehetőségeivel nemhogy élni nem tudtak, de azt követni sem voltak képesek. Ez a átrendeződés különösen súlyosan érintette a roma munkavállalókat.¹⁰³

Üröm az örömben (Kinek? Mikor? Miben?)

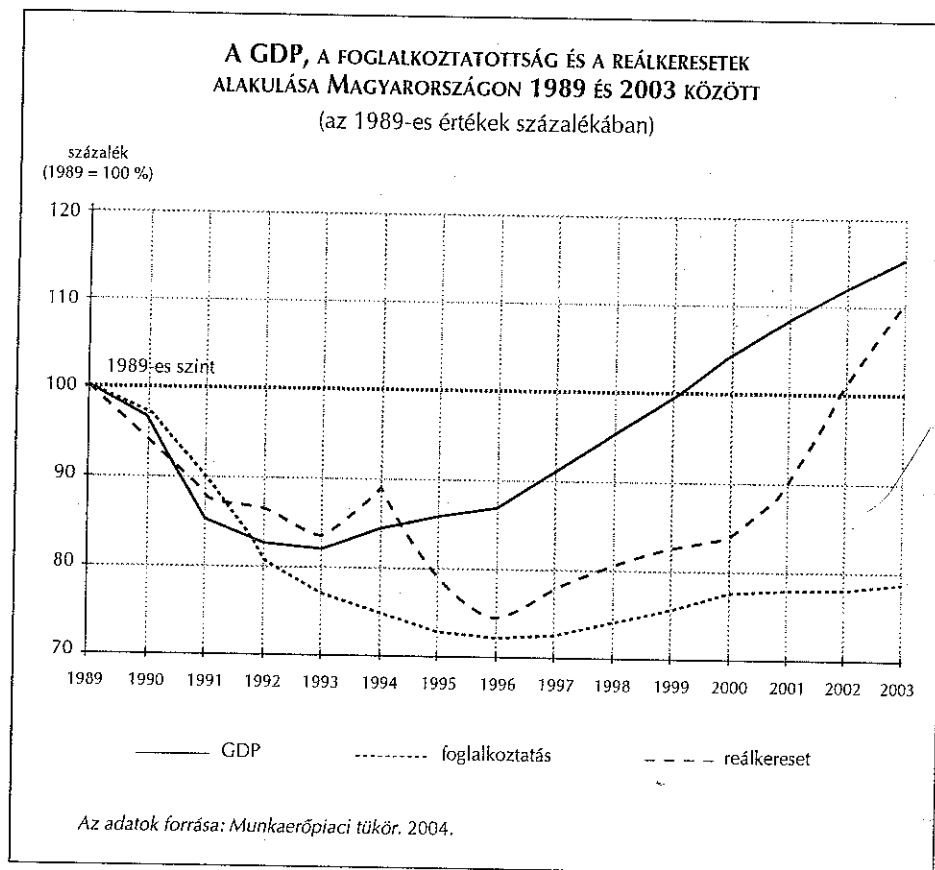
A kilencvenes választások idején, amikor a „mitől is szabadultunk meg?” még a nagyobb hangerővel szólt, mint a „van-e egyáltalán vesztes, és ki lehet az?” kérdése, kevesen emlegették a szocializmus elvesztésének bánatát. Ha van disszonáns hang az új rendszert üdvözlő örömkórusban, az retrográd-gyanús: a rendszerrel levitézlet

¹⁰² A kelet-európai országok transzformációs gazdasági visszaesését és válságát elemzi Kornai János (1993: 185–207).

¹⁰³ E jelenségeken belül a munkaerőpiac átstrukturálódásáról részletesen ír Laky 1998, 1999, 2000, Tímár 1994, Fazekas 2000, 2001, a szegénységről Andorka-Spéder 1994, Spéder 2002, Havasi-Horváth-Schnell 1999, Ferge 1998, 2000, 2003, a romák helyzetéről Kemény-Havas-Liskó 2003, Kertesi 2000, Ladányi-Szelényi 2002.

hatalomvesztett emberek hiteltelen siráma – gondolták sokan. A szocializmus iránti nosztalgia megjelenése ekkor még inkább szült felháborodást mint együttérzést.

Ekkor még nagy a lelkesedés, mért szükség van rá, hiszen megrendült a föld, de nemcsak a reményteli átalakulás felé nyitottak az utak. Azonban a legdinamikusabb optimista jövőt sugárzó szónoklatok sem tudták elfedni, hogy a gyors eszű-kezü gazdago(dó)kkal szemben ott vannak a régi szegények, s az ő közösségüket gyarapítják az új szegények. A lecsúszott középrétegek, a gazdaság összeomlása nyomán súlyos egzisztenciális válsággal szembenező százezrek, s a szocializmus kényelmetlenségeibe belekényelmesedett embereknek nem okozott örömet a változás.

Már a '90-es évek társadalmi átalakulásának a kezdetén nyilvánvalóvá vált, hogy a szocializmus sokat kritizált egyenlőtlenségei után az új megosztás még élesebb különbségekkel szétszakadó társadalmat körvonalaz. Az új társadalmi fordulat szakadékokat nyitott a feltételekben, az elválasztó falak pedig a különbségeknél is gyorsabban

emelkedtek. Nagy szellemi igazolómunkára és hangos öröm-propagandára volt szükség ahhoz, hogy az új társadalom érdekeinek dinamizálása és a fejlődés szükségessége érdekében a megfelelő fogalmakkal felülírják az eddig társadalmi igazságosságnak vélt ítélet és erkölcs elveit.

Amikor a szocialista rendszer összeomlott, a hosszú hallgatások felgyülemlett indulatai előtörték, s az addig rejtőzködő és meglapuló, de visszafelé tekintve bátorrá váló rendszerkritikusok immár kockázatmentesen tehették szabad szóval szabad prédává az elmúlt rendszer összegyűjtött bűneit. Végre lehetett beszélni a szocializmus sötét oldaláról. A demonstratív megszabadulás és szembefordulás egyben igazolása volt az új rend, különösen az új politikai hatalmak iránti hűségnek. Ebbe a felszabadultan vádoló, tisztuló és tisztító hangáradatba sehogyan sem illettek bele a szocialista rendszert védő szövegek. Pedig ott voltak, csak a zaj miatt nem lehetett őket hallani.

Arról se szólhatott ekkor a közbeszéd – vagy csak periférikus közösségekben –, hogy aki a szocializmust akarta és várta, az nemcsak a külső megszállás kényszerének engedett. A szocialista eszme a 20. század első felének társadalmi megváltástanaként felemelkedést ígért az elnyomottaknak, egyenlőséget a szegényeknek, gazdasági gyarapodást mindenkinek. Sokan fogadták nagy örömmel Magyarországon is, igaz, többen csak eleinte.

A következő fejezetben azokról lesz szó, akiket felemelt a szocializmus, akik a rendszer összeomlását saját személyes veszteségként élték meg. Életük és reményeik a rendszerrel együtt omlottak össze. Ők nem a szocializmus meggyőző, megfosztó arcát látták, hanem a megemelő, segítő képességével éltek együtt. Pedig nem voltak kádere, s még csak párttag sem volt mindegyikük.

Akik gyászolják a szocialista rendszer összeomlását

A múlt idő forgása az emlékezést is alakítja. Ahogy telik az idő, halad előre az új kapitalizálódás, fokozódik a tanuló demokrácia zavara, megerősödik a szocializmus pozitív megítélése. A pluralitás nem türelmet, hanem türelmetlenséget teremt, s az új társadalmi állapot nemcsak szemtanúvá, de kísérleti alannyá is teszi az embereket a demokráciában. A változás eufóriájának másnapossága utáni válságállapot és a különféle rétegeket ért veszteségsorozat megszépítette a szocialista emlékeket. A nézetektől és kötöttségeiktől függetlenül megrendült helyzetbe került emberekre nemcsak arányuk miatt kell odafigyelni, de azon gondolatok és érzelmek miatt is, amelyek az indulatoknál jóval fontosabb problémákra mutatnak rá.

A következőkben olyan emberek életútjából mutatunk be néhányat, akik ez alatt a negyven év alatt építették fel életüket – „bele a szocializmusba”. Közülük sokan őszintén hittek a rendszerben, míg mások elítélték és kritizálták azt – ami bennük közös, hogy kötődtek hozzá, és feltalálták magukat benne. Közvetlenül 1989 után

sokan sóhajtottak fel kétségbeesve: „Mi lehettem volna, ha nincs ez a negyven év!” Néhány évvel később mások egész más tartalommal hasonlóképpen mondhatták: „Mi lett volna belőlem e negyven év nélkül!” Van, aki az eszmét védi, van, aki a rendszert, van, aki az egzisztenciális alapját, van, aki a jövőjét. A megismert három nemzedék közül valamelyik – olykor több is – a szocialista rendszerben érte el a szociális eredetéhez viszonyított „társadalmi csúcst”. Ezek a csúcsok, kutatásunk bizonyítékai szerint inkább lankának tűnnek, de ahhoz a társadalmi mélységhez mérve, amelyből elődeiknek köszönhetően indultak, tényleges emelkedést jelentettek. Életük eredményeit, a komolyabb vagy szerényebb sikereket a rendszernek köszönheték, s a rendszer elvesztésén bánkódva önmagukat is siratják.

Az eszmei azonosulás olyanoknál is előfordult, akik semmilyen különös csúcsra nem jutottak fel, anyagi és szakmai tekintetben nem jutottak elődeiknél sokkal magasabbra, de stabilizálódtak az életfeltételeik, s nem kellett gondolkozniuk és gondoskodniuk saját jelenükről és jövőjükről. A rendszerváltással kicsúszott alóluk a társadalmi talaj, az új piacgazdaság körülményei között a megélhetéshez sem eszközeik, sem ötleteik nem voltak, nem találtak kapaszkodó felületet új életük számára. Visszavágyásukat és nosztalgijukat régen kialakult társadalmi igazságfelfogásuk élteti, hitüket és meggyőződésüket még maga a szocializmus sem ingatta meg. Számukra nem számítottak a működési zavarok, a gazdasági lemaradás, a be nem váltott ígéretek. Szemükben a múlt rendszer az érvényes társadalmi igazságot képviselte, élhetőbbé tette a világot a korábbi feltételekhez képest, eszmét adott és létbiztonságot.

A fájdalommal búcsúztatók közé tartoznak az „egyszerű” egzisztenciális veszteséget átélők tömegei is. Azok, akik bár se az eszmékben nem hittek, se a párt akarata nem vitte őket magasabbra, a rendszerváltással elvesztették létalapjukat. A változás kétségbe vonta társadalmi szükségességüket, egyszerűen fölöslegessé tette őket. Elvesztették a jelent és a jövőt.

De azok számára is elveszett a jövő, akiknek nemcsak egzisztenciát, a jól-rosszul sikerült társadalmi kísérletet jelentette a szocializmus, hanem a világ jobbításához vezető utat, amely életüknek eszmét és értelmet adott. Ők különválasztják az „eszmét” és a „rendszert”, a szocializmus ideáját a „létező” (létezett) szocializmustól. Nem vetítik rá a rendszer csődjét az eredeti eszmére, az „eredeti bűnben fogantatás” vádját az eszme igazára. Mint mondják, idő kellett volna még hozzá, hogy bebizonyosodjon a szocializmus fölénye más társadalmi rendszerekhez képest, hiányoztak a megfelelő emberek, a hatékonyabb reformok, a biztos külföldi és belföldi támaszok.

Különös csoport alakult ki azokból, akik a szocializmus idején – különböző okok miatt – szemben álltak a rendszerrel, ellenérzésüket cselekvéssel és kritikával is kifejezték, a rendszerváltozás után viszont úgy látják, hogy minden akkori és mostani kifogásuk ellenére életük legjobb szakasza a szocializmus volt. S persze ennek fordítottja is létezik, amikor érdek, csalatkozás, sugallat, vagy öngazolás miatt olyanok tekintik magukat utólag a rendszer áldozatának, akik valójában jól jártak a szocializ-

mussal. Bár magasra jutottak, nem érték el azt a helyet, amit megérdemelték volna, s ebben – szerintük – a rendszer korlátozta őket.¹⁰⁴

Összefoglalva tehát, a szocializmust nehéz szívvel búcsúztatók között négy különböző csoport különböztethető meg a vizsgált családok körében:

1. Azok, akik a szocializmusnak köszönhetik családjuk felemelkedését, s ezért ragaszkodtak a rendszerhez.
2. Azok, akik a társadalmi hit igazságtartalmát találták meg a szocialista eszmében és megvalósítását a szocialista rendszerben, így érzelmileg kötődtek a szocialista ideákhoz, és/vagy a rendszerhez.
3. Azok, akik sem eszmeileg, sem érzelmileg nem kötődtek a szocializmushoz, de életfeltételeik megalapozását, társadalmi emelkedésüket akkor és onnan nyerték.
4. Azok, akik kritizálták a rendszert, illetve szemben álltak vele, de annak hibáiból és hiányaiból éltek.

A mintegy hetven megkérdezett családból, húszan emlegették a szocializmus pozitív jellegzetességeit. Közülük nem mindenki járta be az „igazi” szocialista emelkedés útját, az üstökösszerű szocialista karriernek nem ebben a húsz családban – s ebben a kutatásban – ragadhatók meg. Itt alacsonyabb körből, szűkösebb feltételek közül, szerényebb magasságig emelkedtek az emberek. Ha előfordult is a többlépcsős mobilitás, azt nem mindig tudta fenntartani vagy továbbépíteni a következő generáció. S ne feledjük, pesti negyedről van szó. A vezető káderek, a felső szintű funkcionáriusok több hullámban kikerültek a budai zöldövezetekbe, először a kisajátított villákba, majd a „szocialista burzsoázia” megjelenésével a piaci-állami kedvezményekkel megvásárolható villanegyedek házaiba, luxuslakásaiba.

Először azon családok interjúi következnek, akik a felemelkedésüket a szocializmusnak köszönhetik. A meghatározott típuscsoportokon belül a legérzékletesebb szövegeket idézzük részletesebben.

**„Két kommunista volt a világon:
Jézus meg a Kádár elvtárs”¹⁰⁵**

„Nekem a Kádár-rendszerben nagyon jó volt. Akkor éreztem magam egyenlőnek. Áldja meg az Isten Kádárt, életében, halálában. Ha kitörli ezt, akkor is elmondom. Két kommunista volt a világon: Jézus meg a Kádár elvtárs. És más senki. Én mint emberre, úgy néztem fel rá. Mi munkások nagyon sokan nagyon szerettük, mert amikor átvette a hatalmat, éreztette velünk, hogy emberek vagyunk. A Rákosi idejében nem voltunk emberek. Az

¹⁰⁴ A korabeli vicc ezt fejezi ki a magasra emelkedett munkáskáder feleségének panaszával: „Ha nem lenne ez a kurva rendszer, most méltóságos asszony lehetnék!”

¹⁰⁵ 25.: Kovács Sándorné Kisbán Teréz, 75 éves, nyugdíjas munkásnő.

én életemben nagy változást hozott az, amit ma rendszerváltásnak mondanak [a szocializmusra gondol]. Nagyon sokat szenvedtem azért, mert gazdag emberhez mentem feleségül, mondjuk úgy, hogy földbirtokoshoz. Csak aki benne élt, az tudja, hogy micsoda óriási differencia volt akkor gazdag és szegény között. Most is van, de messze nem úgy mint a föld idejében. Mert ha csak öt hold földdel volt több valakinek, az is számított. Nem tudom, hogy tanulták-e maguk az iskolában, hogy a földnek milyen nagy értéke volt.

Mindnyájan a Tisza-Duna közén születünk. A férjem is meg én is. Földművesek voltak mindkettőnk szülei, de a férjem dúsgazdag volt, én meg nagyon szegény. Édesapámnak csak hat hold földje volt, még a kenyeret sem tudtuk megvenni abból. El kellett mennünk dolgozni. Jött a nyár, akkor mindenki ment napszámba. Hatan voltunk testvérek, nagy szegénység volt. Reggel mindig jöttek a kulákok – akkor még nem kulákok voltak, de nem tudom, hogy hívták őket akkor –, és hívták a szüleinket napszámba. Aztán, ha befejeztük az iskolát, gyárba mentünk dolgozni. Az a kevés föld nem adta meg a megélhetést. Kellott volna hozzá téhen, ami trágyázza a földet, kellott volna ló, ami elhordja, amit kell. Akkor nem voltak még gépek. A földhöz kellott volna gazdagság. Akkor még a környékünkön érseki uradalom volt, nagyon kevés volt a magántulajdon, nagy általánosságban a papoké volt minden. Érseki uradalom volt az egész Duna-Tisza köze, és ott az érsekség mindent bekebelezett. És nagyon kihasználtak minket.

Római katolikusok voltunk, mint itt mindenki. Apám nem volt templomjáró. Nem volt vallástalan, de a papokat nem szerette. Azt érezte, hogy a katolikus papok nem érdemlik meg, amit kaptak, az emberek vérén éltek. Istent imádta apám, de a papokat utálta nagyon. Soha nem felejttem el, nagypéntek volt, nálunk böjt volt, semmit sem ettünk. A papoknál meg állt a nagy lakoma! Borzasztó volt cselédnek lenni, napszámosnak lenni, fillérékért kapálni.

Az én életem nagy változását a földosztás hozta el. Nekünk csak hat hold földünk volt, a férjemnek meg száz, és rettenetesen lenéztek engem, a családomat. A mi lovunk, a mi hintónk nem ment az utcán. Nekünk csak dolgozni volt szabad. Nagyon-nagyon boldog voltam a földosztáskor, hogy senkinek sincs többé száz hold földje! Nekünk a hat hold megmaradt. A gazdagok zokogtak, mindenki el volt keseredve, én meg ültem magamban, és reménykedtem. Mondja nekem az apukám, aki igazi, rendes parasztember volt: 'Kislányom, veled meg mi van?' Sűgom neki, hogy 'én még a Kovács Sándor felesége leszek, de nekik sem lesz ám földjük!'

Tudásvágyó és -tisztelő „szép szegény” család volt az övék, de az apja csak egyetlen gyermekét tudta értelmiségivé taníttatni, ahhoz is a teljes család erőfeszítésére volt szükség. „Apám az egy szem fiát iskoláztatta, odafigyeltünk az életére nagyon. Amikor K-ba jártunk polgáriba, volt egy nagyon gazdag ember, akinek a gyereke semmit nem tudott, de az apa négy ökröt adott annak, aki levizsgáztatta. Nem volt semennyi esze a gyereknek, de nagyon gazdagok voltak, megengedhették maguknak. A gyerek persze később se tanult tovább.” Teréz asszony gyerekei és unokái a szocializmus idején már mindannyian tanult emberek lettek. Nem kellett hozzá olyan végletes erőfeszítés, mint az ő gyerekkorában.

Teréz asszony a kezében hozta magával Budapestre a faluja művészetét, s lényében hordozta az erkölcsi parancsot, miszerint az ember értékét nem a pénze, a földje adja meg, hogy a szegény ér annyit, mint a gazdag. Otthonról hozta a paraszt apjától tanult tudás nagy tiszteletét, mely szerint a legfontosabb az, ami az ember fejében van. Azt pedig pénzen nem lehet megvenni. Emelkedése nem volt látványos státuszemelkedés. Annyi történt „mindössze”, hogy nem voltak többé gazdagok a „gazdagok”. Hogy nem nézték le őt többet azért, mert szegény. S amíg régen szegény munkaslányként se az érseki uradalmi birtokon, se a falu földbirtokosainál, de még a Rákosi-időben se vették emberszámba, Kádár „uralkodása” idején már ember lehetett. Nem meglepő, hogy vallásos katolikus létére együtt emlegeti Kádárt a Megváltóval: itt a Földön őt a szocializmus váltotta meg a szegénységtől, a szegények megaláztatásától. Ezért is jelent akkora megrázkódtatást számára a kilencvenes évek változása.

„A rendszerváltozás, ami most van, a világon a legrosszabb dolog, ott fulladjon meg, aki kitalálta, az Isten verje meg őket ezzel a nagy szabadsággal, amit kaptunk. Miért van munkanélküliség? Mert tönkretették a gyárakat, elengedték a munkásokat. Persze lehet, hogy gyártottunk sok olyasmit, amit nem kellett volna. Én nem értek hozzá. Itt van a látnyom. Most már nem látja jobbnak az életét, mint amikor együtt éltünk az apjával, és ő tanult. Minden nap retteg attól, hogy mikor lesz munkanélküli. Minden nap. Mindig ezt kérdezi. Hogy meddig lesz még munkája? Hát ez a szabadság?! Én nem voltam nagy híve a múlt rendszernek. Még csak a szakszervezetbe se léptem be, pedig szakszervezeti bizalminak is akartak. A szocializmusban én csak azt tartottam nagyon jónak, hogy egyenlőség volt. Meg hogy megbecsültek bennünket, munkás embereket. Akármilyen munkát végeztem, nem dobták vissza. Mi munkás emberek nem is akarhattunk többet, csak hogy a gyerekeknek jobb legyen. Hogy többek legyenek, mint mi. Hogy jobban ki tudják magukat fejezni, hogy szebben írjanak, hogy értelmiségi legyen belőlük. Nem azt akaruk, hogy ne legyenek munkások. Attól, hogy értelmiségi valaki, még lehet munkásember nyugodtan. Csak azt szerettem volna biztosítani a gyerekeimnek, hogy ember legyen belőlük. És hála Istennek, ez sikerült.”

Ezt a „szocialista siratót” az a sorsfordító élmény magyarázza, melynek köszönhetően olyan társadalomba értek el az emberek, ahol elvileg és eszmeileg a szegénység már nem jelent kirekesztődést. Ahol az embert nem a pénz, a vagyon, a rang teszi. Hogy aztán a szocializmusban újfajta megkülönböztetésre vezetett az újfajta lenézés, gőg és hierarchia, ezt a megrázkódtató tapasztalatot elfedi a rendszerváltás, ami azt is szépé teszi, ami a maga idején keserű volt.

A következő interjúrészlet egy olyan képzőművész életébe enged betekintést, aki mélyről jött, de a szocializmusban sikeres alkotó lett. Bár kiemelkedésében nagy szerepet játszott a tehetsége, azt a NÉKOSZ kollégiumában ismerték fel, s jó tanárok jól tanították. A hatalommal való kölcsönös jó viszonyát mutatják díjai, kitüntetései és folyamatos állami megrendelések. Akkor volt hite és létalapja. A rendszerváltással mindkettőt elveszítette.

„Apai nagyapám magyar, nagyanyám lengyel, anyai nagyszülei svábok voltak. Apám nagyapja falubíró volt. Az 1848-as forradalomban ellenállt Jellasicsnak, ezért elkobozták az összes földjét, őt pedig botlításokkal nyomorékká verték. Amúgy iparos volt, kíváncsora volt Párizsba, ott megteremtette az életkörülményeit, aztán kivitte nagyanyját és apát, aki akkor 4–5 éves gyerek volt. 1919-ben a franciák redeportálták a szüleit Magyarországra. Mindenük ott maradt, kint. Ami igazságtalanság érte őket, úgy fogták fel, hogy ez a nemzet sorsa. Ez volt jellemző mindegyik nagyszülőre. Apám egy értékesítő és kereskedő cégnél dolgozott, abból éltek a szülei. Aztán jött a Rákosi-rendszer, apám minden vagyonát elkobozták, a szövetkezetet feloszlatták. Később a család létfalapja a bér munka lett. Apám a Rákosi-rendszerben élte meg a mélypontot, amikor fizikailag is nyomorékká tették. Aztán tisztviselő lett, fizetést kapott, nem szenvedtünk hiányt semmiben, jó közepes, normális, nemzeti életet élünk.

Katolikus szellemben neveltek, de soha nem voltam vallásos. Kereszténynek lenni életforma, nemcsak hitbeli kérdés. Apám még az iskolai idő alatt azt akarta, hogy végezzek fizikai munkát, egy vasúti raktárban kellett dolgoznom. Soha nem vettem meg a fizikai munkát, és nem bánom, hogy kipróbáltam. Érettségi után főiskolát végeztem. Szobrász vagyok, apám biztatott erre a pályára, a rajztanárom, meg egy nagy szobrász, akitől a művészeti etikát tanultam meg. A családban én vittem a legtöbbet. Az öcsém is sokra vitte, hiszen jogász lett, de én művész vagyok, és állami díjakat kaptam. A díjnyertes szobromat ma is reprodukálják, pedig több mint 40 éve készítettem. Művész vagyok ötven éve. Ez az életem. Ma is az tölti ki. Óriási társadalmi megbecsülésben van részem, az emberek szeretik a művészetemet, és ez nem változott a rendszerváltozással.

A nyugdíjazásomkor még Kádár-rendszer volt, amit elleneztem, de be kell ismernem, hogy akkor jobban éltem, mint ma. A '80-as években romlott el a rendszer, akkor tűnt el a kommunizmus a szocializmusból. A társadalmi változás kétségbeesítő. Én hittem a kezdeti kommunizmusban, meg akartuk csinálni, de nem sikerült. Soha nem is volt igazi szocialista rendszer. A vezetők hiába fogalmazták meg, hogy mit kellene tenni, az ellenkezőjét tették. A '80-as években éltem a legjobban és most a legrosszabbul, 1991 óta. Azóta a béka segge alatt vagyok – már bocsánat –, ilyen rosszul még nem éltem soha. Arra futja csak, hogy fenntartsam a lakásomat. Új dolgokat már nem tudok venni, a ruháim a régié, a cipők is. Van három pár cipőm, néhány váltás ruhám, aztán kész. Ha szabad lenne, meg lenne munka a nyugdíjas embernek, akkor talán enyhülne a nyomor. 15 ezer forintból mit lehet csinálni? Nem elég ez a pénz szinte semmire.

A rendszerváltozással semmi nem változott, ugyanazok irányítanak, akik akkor tették. Vagy ha nem is ugyanazok az emberek, de ugyanabban a szellemben. A jobboldali kormánypártokkal rokonszenvezem [MDF, FKGP]. Utálom ezeket a szemita pártokat [SZDSZ, Fidesz]. Én nem politizálok. Én a nemzet sorsáról beszélek.”

Az interjúban keveredő elvek, egymást kizáró, ellentétes nézetek egyidejű vállalása, jellegzetes mai jelenség. Nem világos, vajon mit ért azon, hogy „a kommunizmus akkor tűnt el a szocializmusból”? Hogy ha hitt a kommunizmusban, mi vonzza a jobboldali pártokhoz, és miért minősíti „szemitának” az utálandó pártokat? Ez a kevésbé koherens gondolkodásmód jellemző a közgondolkodás zavarodottságára. Elvben az egyik nézet világszemléleti alapon kiüthetné a másikat, ez mégsem történik meg: a belső ellentmondások nyugodtan összeférnek egyetlen emberben. Rendkívül összetett, sokszor egymásnak ellentmondó elemekből épül fel az emberek nézetvilága (valamikor világnézetnek is mondták, és hittek egységesíthető, köztömbbe formálható egyöntetűségében), s bár ennyi ellentmondó nézet együttállása nem gyakori, érthető, hogy nem könnyű gondolatilag megemészteni mindazokat a változásokat, melyek itt, a Kárpát-medencében az elmúlt öt-hat évtizedben lezajlottak. A nagy zavarosságban és az ellentmondásokban aztán ki-ki keres valami egységesítő feloldást, amit kiemelhet a belső inkohereciából. A fenti esetben ilyen egységbe foglaló eszme a „nemzet sorsa”.

Teréz asszonyhoz hasonlóan többen a szocializmus legfontosabb adományának tartották azt a felszabadító élményt, hogy „embernek érezhetik magukat”. Jellegzetes az alább megidézt két interjú, a zsidó szüleinek üldözését-halálát túlélő két második generációs utód visszaemlékezése. A férfi apját munkaszolgálatban tankkal halálra tapostatták. Az asszony anyja Auschwitzból jött haza. A szenvedés nem érte őket közvetlenül, de „cipelik a homokpoggyászt”, érzik a megkülönböztetést. Meghatározó emlékü, hogy a háború után együtt játszhattak a gyerekpajtásokkal. Mái fel tudják idézni a megkönnyebbülést, az akkori együttlét csodálatos érzését. A rendszerváltás után aztán újra rossz élmények érik őket. Az eltűntnek hitt antiszemitizmus régi-új köntösben visszatért.

„Nem volt különbség a gyerekek között...
csak furcsa volt, hogy nekem nem volt apám”¹⁰⁷

„Az én gyerekkoromban – az '50-es években – nagyon más volt a világ. Rettenetes szegénység volt, de nem volt az a nagy különbség gyerek és gyerek között, ami most kezd kialakulni. Az akkori társadalomnak az egyedüli jó oldala az volt, hogy a gyerekek sem az iskolában, sem egymás között nem tettek különbséget aszerint, hogy te dzsentri gyerek vagy, te paraszt gyerek, te munkás gyerek. Egy kritérium volt, hogy szimpatikus-e, s a srácok főleg észbeli tulajdonságaik alapján ültek össze, mentek sportolni, ide-oda-amoda. Egészen más, nagyon-nagyon jó dolog volt ez abban a tényleg rettentő szegény korszakban. Gyerekként csak az volt a furcsa, hogy a másoknak van apja, nekem meg nincs. Ez okozott hiányérzetet, de ez nem élmény volt, inkább valami visszatérő vagy talán állandósult rossz közérzet.”

¹⁰⁶ 61.: Varga István, 68 éves, szobrász.

¹⁰⁷ 23.: Gáspár Imre, 43 éves, közgazdász, vállalkozó.

A fiatalasszony (21.) a rendszerváltás után nemcsak az újra előbukkanó és képviseléhez jutó antiszemitizmus miatt érzi magát védtelennek, de azért is, mert ez a gondolkodás alattomos módon beeszi magát a legbelsőbb viszonyaiba. Férje, közös küzdelmeik addigi társa, a szocializmus elmúltával szégyenkezni kezd felesége, gyermekeinek zsidó anyja miatt.

E két esetben nem történt társadalmi emelkedés, csupán a kirekesztés és gyűlölködés nyilvános beszédből történő kiiktatása, a faji megkülönböztetés tilalom alá helyezése tette vonzóvá a szocializmust. Korábban megőrzendő kifejezések a szocializmusban új értelmet nyertek, sőt értéket kaptak: a stigmaként funkcionáló „paraszt” és „proli” pozitív értéktartalommal telt meg. Mindez persze nem változtat azon, hogy a rendszer politikai és osztálydiszkrimináció útján újfajta emberjogot sértő megkülönböztetést vezetett be. S a faji gyűlölet is csak a közbeszédből tűnt el, nem a közgondolkodásból, a reflexes reakciókból. A tilalom tartósítja a betiltott érzelmeket. A hibernált gyűlölet hosszú életű, megvárja, amíg a kifejezés szabadságának köszönhetően újra a felszínre törhet. És felszínre is tört. Az „egyenlő voltam, egyenlő lehettem” élményét viszont már semmi nem veszi el azoktól, akik hosszú évek kirekesztettsége után újra átélhették azt a szocializmusban. Hiszen az egyenlőség utáni soha be nem teljesülő vágy az idő és a társadalom legmélyebb rétegeiből fakad.

A szocializmusban nem csak azért csalódtak később, mert a társadalom radikális átrendezését nagy megrázkódtatások és kegyetlenségek kísérték, hanem azért is, mert a létrejött rendszer nem teljesítette ígéretét. A javak újraelosztása az új egyenlőtlen-ségeket táplálta, a szocialista gazdálkodás félresikerült kísérlete, az államosítás után pedig az állam rossz gazda lett, s kevésbé hatékonyan működött a gazdaságot, mint korábban a magánszféra. Ennek megfelelően a szegények felemelésének ígérete is csak ígéret maradt, bár a kisajátítás nyomán az egyenlőség részlegesen megvalósult: a korábbi szegények tábora új szegényekkel gazdagodott. A megelőző társadalmi hierarchia összetörése után a szocialista rendszer új, saját hierarchiát épített fel, amelyben a központi hatalom merev alá-fölérendelt szerkezetek függőségében tartotta tagjait.

A hetvenes-nyolcvanas években elindult szerény gyarapodást mind a hazai régi-, mind a külföldi új-baloldal az eszme elárulásának tekintette. A szocializmusnak ez a könnyebbített formája (az ideológiai mumus „fellazítás”-nak mondta) mégis elérhetővé tette az életeri egyéni gyarapodásra alkalmat adó apró engedmények segítségével, melyek kívülről kerültek meg a mozdíthatatlanul zárt, központi elosztást. Olykor már lehetett a viták során ironizálni: „miért legyenek egyesek gazdagok, amikor mindenki lehet szegény?” – és a megkönnyebbülés apró lépései oldották a korábbi görcsöket, jobb közérzetet adva azoknak, akik a helyzetet ki tudták használni. Hogy az illegitim módon, erőszakos úton létrejött szocialista társadalom elmélete és örvényesített akciók eszméi milyen mélységben hatották át a társadalmat, azt csu-án érzékelni lehet, pontosan meghatározni nem.

A következő interjú alanya kötődik ugyan a szocializmushoz, de sok csalódást ésomorúságot okozott neki a rendszer. Szeretett volna hinni a benne, ugyanígy hinne

ma a vallásban, a demokráciában, bármiben, amiből több emberség fakadhat, de nem tud. Megcsalatott mindenben. Életútja cáfolja, hogy a szocializmusban mindenki tanulhatott. Neki nem voltak azonos esélyei másokkal. Árva, megesett lány gyerekének született, vérszerinti apja nem segítette, anyjának pedig fontosabb volt az új férj nyugalma, mint lányának taníttatása, új házasságát nem áldozta fel gyermeke jövő-jéért. A rendszer se nyúlhatott át a család fontossági szerkezetének korlátjain.

„Szegény embernek a gyereke is szegény”¹⁰⁸

„Itt a házbán, ahol laktunk, nagyon gazdag családok laktak. Minden szárnyban egy-egy lakás volt hat-nyolc szobával. Anyukám nagyon egyszerű asszony volt, árvaként nőtt föl, három éves volt, amikor meghaltak a szülei. Egy papcsaládhoz került, ahol nagyon nem törődtek vele, még írni-olvasni sem tanították meg. Felnőtten kellett édesanyámnak iskolába járnia a saját erejéből. Pedig nagyon jó feje volt. Először háztartási alkalmazott volt a Felvidéken, ahol le kellett tagadnia, hogy gyereke van, mert nem fogadták volna be. Akkor én az ő nővérénél nőttem Nagykovácsán.

Édesapám a háborúban Szibériába került, ott volt hadifogságban, a rabkórházban volt felser. Vértartást kapott és lefagyott az összes lábujja. Az utolsók közt jött haza. Itthon hadirokkantná nyilvánították, és megkapta az államtól Solymáron egy kitelepített házat. Nem örökre, csak lakhatásra. Édesapám politikus alkat volt, nyitott, emberszerető, jó meglátású. Nem volt fanatikus, de azért párttitkár volt. Szerették, azért választották meg. Engem szeretett nagyon, ahogy az ő szeretetéből tellett.

A háború után a szüleim elváltak. Édesanyám másodszor is férjhez ment. Édesanyámnak én mindig segítettem már gyerekkorom óta, mert nagyon sokat dolgozott a házbán, éhbéért. Szegénykémnek az egész élete csak ebből állt. Az Isten nehéz keresztet mért rá. '56-ban, mikor a gyermekem született, a mostohaapámat agyműtéttel operálták, és sajnos lebénult a fél oldala, rokkant lett. Édesanyám rengeteg fizikai munkát végzett utána. Én hamar elkezdtem dolgozni, mert sajnos a taníttatásomat nem tudták vállalni. Szegény embernek a gyereke is szegény. [Sír.] Pedig jó tanuló voltam, még ösztöndíjat is kaptam, és jó tanáraim voltak. Az iskola beírt engem a Veres Pálné utcai középiskolába, de akkor bement az édesanyám, hogy nem mehetek, mert nem tudja vállalni, és emiatt nem fog felírni még egy házasságot. És az édesapám se tudott segíteni, pedig az édesanyám még azt se kérte el apámtól, ami anyagilag járt volna. Az én szüleim nem vállalták, hogy taníttassanak.

De az édesanyám soha nem volt rosszindulatú hozzám. Csak nem volt meg benne az az érzés, hogy harcolni kell a gyerekért. Mert árvaként nőtt föl. Akit nem anya nevelt, az nem is tud rendes anya lenni, bár édesanyám nagyon szeretett engem. De a második

¹⁰⁸ 75.: Gáborné Kelemen Ilona, 59 éves, nyugdíjas titkárnő.

házasságot nem akarta emiatt elrontani. Emlékszem, akkor két hétig sírtam gyerekfejjel, hogy nem járhattam tovább iskolába. Nagy trauma volt. Mert megéreztem, hogy nekem nagyon nehéz lesz. [Sír.] Bármennyire is szerettek később, ha meg akartak bántani, csak felidéztek ezt az egészet az iskolával. Ez egész életemben végigkísért.

Amikor a férjemmel összeházasodtunk, egyikünknek sem volt semmije. Egy-egy bőrrönddel indultunk a házasságba. Egyik oldalról sem kaptunk anyagi támogatást, mert mindkét helyen csak egyszerű munkásszülők voltak. Én 18 múltam akkor, ő hét évvel idősebb volt, komoly férfi. Mi teremtettünk meg mindent. Két évig futónkőkön ültünk, de nagyon jól éreztük magunkat. Ha engem kiválasztottak volna annak idején népi kollégistának, vagy kiemeltnek volna, és elvégezhettem volna az egyetemet, akkor minden más képp alakul. Talán magasabb beosztást is elértem volna.

Párttagok voltunk mindketten. Nekem muszáj volt, mert anélkül nem dolgozhattam volna a munkahelyemen. Az '50-es években nagyon szerényen éltünk, szerettük a kultúrát, a színházat, a mozit, a könyveket, ezekre költöttünk. Akkor többet tudtunk társaságba járni, volt operabérletünk, tehát normális keretek között éltünk, nem voltak nagy igényeink. Minden évben egyszer elmentünk üdülni a gyerekekkel, mert van egy kis telkünk Balatonfüzfőn. 1990 októberében mentem nyugdíjba, ami nagy visszaesést jelentett. Most már nem engedhetjük meg magunknak, amit régen. Nagyon sokba kerül már egy operabérlet, megfizethetetlenül drágák a könyvek, már nem járunk sehová.

Én azt tapasztaltam a politikában és a vallásban is, hogy akik csinálják, nem azt teszik, amiről beszélnek. Így volt ez a szocializmusban is, és így van ez most is, hiába volt rendszerváltás. A politikában korábban mindig egyetértettünk a férjemmel, de most ő kitarat a múlt rendszer mellett, én meg az új rendszerben is látok pozitívumot. De kapitalizmust, azt nem szeretnénk."

A szegénység az ő esetében nem csak az anyagi szűkösség miatt volt elviselhetetlen. Nem múltó sérelme, hogy nem tanulhatott, pedig a képessége megvolt hozzá. És akinek nincs tudása, az mindenből kimarad. Társadalmi és egyéni hátrányok egymásra épülő felerősödése fogta vissza életét: árvaság, iskolázatlanság, politikai hátrány, későn érkező információk.

De a szüleihez képest még így is javulhatott az élete: anyja takarítónő volt, ő már titkárnői munkakörben dolgozik. Férjével közös életének szerény kezdetével – a „fárönkökkel” – szemben életük későbbi részét berendezett lakásban élhették le. Szórazhottak, operabérletük volt, rendszeresen jártak színházba, vásároltak könyvet. Mindezek ellenére „nem hitt” a szocializmusban, pedig szeretett volna. Életfeltételeinek javulását mégis a rendszernek köszönhette. Több igazsága lett a szocializmusban, ha a teljes igazához nem is juthatott el. Ő fogalmazta meg először azt, amit később többen is említenek (28., 62.) a rendszerváltás kapcsán: „A szegény embernek jobb volt a régi rendszer, a szocializmus. Jobban el is igazodott abban, és jobban megtalálta a helyét meg a becsülését."

Az egyik munkásinterjúban a beszélő azon méltatlankodik, ahogyan „ma a múltat becsmérik. Tisztességesen dolgozó embereket sértenek vele, hiszen nem volt minden-

ki becsstelen áruló vagy besúgó". Mondja ezt olyan valaki, akinek élettörténetéből kiderült, hogy semmi nem kötötte a régi rendszerhez, sőt inkább szemben állt a szocialista eszmével.

Egyenlőbbek az egyenlőknél: a kiemelt káderek

A radikális társadalmi változásokat követően minden új és ezért bizonytalan hatalom bizonytalanságát túlzott magabiztossággal leplezve saját bizalmi embereit nevezte ki a vezető pozíciókba. A szocialista káderekről köztudott, hogy nem a vizsgált pesti negyed volt a legjellemzőbb lakhelyük. Mégis a szocialista korszak fordulata idején felemelkedett húsz családnak mintegy a fele, egyetlen ugrással, mondhatni egy csapásra került alacsony társadalmi helyzetből viszonylag magas posztra. Elsősorban politikai meggyőződésük, megbízhatóságuk és származásuk alapján szemelték ki a „szerecsékeket” a Nagy Feladatra, melynek véghezviteléhez a közösség – vagyis a Párt –, illetve az abban való bizalom adta az erőt. A feladatot a Párt jelölte ki, akár katonai, politikai, gazdasági vagy kulturális jellegű volt. A jártasság hiánya nem akadály: „Nem kell, hogy értsen hozzá, majd beletanul”. Ahogy mondták, „felő a feladathoz”, hiszen az eligazodás biztonságát a „vezető elvtársak” bizalma, a proletár ösztön, illetve a paraszti józan ész adja. A kiválasztottak azzal a meggyőződéssel tették dolgukat, hogy a nagy szocialista átalakulás társadalmi igazságtevésének célját szolgálják, amiről semmi sem térítheti el őket. A hétköznapi buktatókat fedte a patetikus cél eszménye. Osztályhűségük predesztinálta őket arra, hogy a funkciójukat megfelelően ellássák. „Nem kell mítoszt csinálni a polgári szakértelemből” – szölte a korabeli vélekedés.¹⁰⁹

Tény, hogy a szocializmus kezdetén a szegénynél szegényebb rétegek óriási embertömegéből válogathattak új vezetőket, hogy sokaknak volt lehetőségük a mélyből való kiemelkedésre. Ennek oka, hogy a társadalom 1938-as szerkezete szerint a bér munkából élő, alacsony jövedelműek és a munkanélküli nincstelenek az ország lakosságának több mint egyharmadát adták. Közülük a szocialista rendszer ideológiailag legfontosabb osztályából, a nagyüzemi munkások közül került ki a radikális szocialista átalakulás középvezetőinek nagy része. A káderek kiemelésének két jellegzetes szakasza különböztethető meg: az 1948–52 között lezajlott nagy fordulat időszak, illetve az 1956 utáni évek. A rákosista és a kádárista változat több tekintetben is különbözött egymástól.

A fordulat idején, a „forradalmi” helyfoglalások különösen sodró erővel történtek az alulról kiemelt, nagy feladatra mobilizált káderek kiválasztásával és megbízásával.

¹⁰⁹ Ennek szó szerint ismétlődő visszhangja a '90-es években a jellegzetes radikális jobboldali szöveg: „a szakértelem bolsevik trükk."

Ez volt a szocialista karrier első tömeges helyfoglalása, a gyors státuszváltás ideje. Az '56-os forradalom után nem volt sem tömegében, sem méretében igazán jelentős kádermozgás, ritkábban lett egykori munkából hirtelen gyárigazgató vagy miniszter. A merítés inkább a Párt vagy a KISZ apparátusainak, az Államvédelmi Hatóság leszerelt vezetőinek, olykor a szakszervezetek funkcionárius köreiből történt. Olyan „apparatszikók” kerülhettek magasabb beosztásba, akik hűségüket, elhivatottságukat már bizonyították. Számított ugyan a munkáseredet, vagy a munkásmozgalmi múlt, de fontosabb volt, hogy az új káderek elhatárolják magukat a forradalomtól, egyetértsenek az 1956-os szovjet beavatkozással, és hogy teljes mellszélességgel Kádár mögött álló, az iránta való hűségükről bizonyosságot tett párttagok legyenek.

Az új káderbázisra, illetve az erős párthűségre azért volt szükségük Kádárnak, mert az ötvenhatos forradalom után megritkultak a kommunisták sorai. Az 1953-ban kezdődő párthasadás, a Nagy Imre kormánya által meghirdetett „új szakasz” politikájának megbuktatása, a Rákosi-terror bűneinek feltárulása, a kiszabadult ártatlanok megkínzásának történetei sok korábban lelkes kommunistát állítottak szembe a Párttal. Sokan váltak közülük az '56-os forradalom hívévé, s annak leverése után szembefordultak Kádárral, nem léptek be az MSZMP-be.

Az '56 utáni káderválogatás abban is különbözött a megelőzőtől, hogy a feltétlen politikai megbízhatóság mellett – bizonyos esetekben – már minőségi igény is mutatkozik a legfelső vezetésben, számítanak a káderjelöltek felkészültségére. Újdonság, hogy a korábban osztályszempontból kirekesztetteket, ha nem volt '56-os érintettségük, és készségesek voltak az együttműködésre, a '60-as, '70-es években bevonják bizonyos igazgatási posztokra. Ugyanebben az időben már kezdtek beérni a szocializmus iskolázottságának eredményei, a rendszer rendelkezett saját, képzett szakemberekkel, s nem kellett a „gyorstalpalókon” képzett emberekből vezetőket kinevezni.

Az '50-es évekbeli gyors kiemelés néhány példája kutatásunkból:

Földmunkás – cipészsegéd – pártbizottsági titkár – államosított nagyvállalat vezetője.

Alkalmi munkás – zsinórmester/párttitkár – színházi intézményvezető.

Szövegíró – párttag-pártfunkcionárius – személyzeti főosztályvezető országos kiemelt kulturális intézményben.

Szabósegéd, illegális kommunista – szemináriumvezető, pártiskolai tanár – honvédelmi főtitkár – államtitkár.

Vasúti altiszt – szakértelességi – (esti) jogi egyetem – ügyész.

Fodrászsegéd – tisztii tanfolyam – egyetem – térképész – őrnagy.

Szaktanulmány – szakértelességi, NÉKOSZ – esti egyetem – szakszervezeti vezető.

Iparossegéd – üzemegység vezetője – (esti) műszaki egyetem – vállalati igazgató.

Földmunkás – kiemelt (tanácsi) fogalmazó – NÉKOSZ – kulturális intézményvezető.

Bördízműves – pártiskola – újságíró – egyetem (levelező tagozat) – főszerkesztő.

Két csoport körvonalazódik a fenti felsorolás alapján. Az egyik csoport tagjait közvetlenül emelték ki „a szövegírókból a miniszteri székbe”, míg a másik csoport tagjainak a magasabb státusz elnyeréséhez – a Párt utasítására – iskolákat kellett elvégeznie. Ezek lehetnek „gyorstalpaló” iskolák, illetve lassabb, esti vagy levelező – ritkábban nappali – egyetemi-főiskolai szakok. A rendszer stabilizálódásával, a nomenklátúra kiépülésével gyakorlatilag megszűnt a gyors karrierút lehetősége, megszilárdult és mozdíthatatlan biztonsággal tartotta magát a meghatározott káderhelyekre épülő rendszer. Ha egy káder hibázott, más helyre került. Így született meg a jellegzetes típus, az „univerzális csodakáder”, akire rá lehetett bízni az elektromos művek vezetését éppúgy, mint valamelyik nagykereskedelmi vállalat irányítását, vagy más esetben a katonai vezetőként elégtelenül teljesítő párttagot így lehetett egy állami művészeti intézmény igazgatója. Természetesen csak addig, amíg a párt bizalmát élvezte.¹¹⁰

Az '50-es évek káder-karrierjei egyaránt szolgáltak sikertörténetekkel és nagy bukásokkal. A gyors emelkedés és az azt körülvevő politikai védőernyő egyaránt vetette fényét és árnyékát az új vezetőre. Olykor azok is megszenvedték az új helyzetet, akik hitből vállalták a feladatot, de tudatlanságuk és felkészületlenségük nem tette lehetővé számukra a sikert. Voltak, akik átlátták saját korlátaikat és visszavonultak. Az egyik interjúban a három nyelven beszélő, nagy gyakorlatú, de a polgári eredet „bűne” miatt a „bélyegragasztó” adminisztrátor szintjére degradált szakértő mondja a „népi” káderről: *„Igen derék parasztember volt, aki rájött arra, hogy nem tudja ellátni ezt a feladatot, és visszament falura, a földje és az állatai közé.”* Gyakoribb, hogy a győzelem az új kádéré lett. Erre példa az a rektor, aki felkészült, régi szakemberként, nemzetközi hírével vezetőként kritizálni merte a Pártból érkező dilettáns utódját, mondván, hogy az tönkreteszi az átgondolt mintagazdaságot – a Főiskoláról kitértek, a lakásából kitelepítették, élete további részében Szabolcs megyei paraszti segédmunkásként hasznosíthatta tudását.

Az esetek többségében a káderekkel való „kísérletezés” korrodálta, sőt aláásta a rendszer hatékonyságát, sokszor a működését is. Ahogyan egy virágüzlet tulajdonosa, egy „polgárunoka” mondta egy másik interjúban, egyszerűen arról volt szó, hogy *„aki eddig fent volt, az kerüljön le, aki eddig lent volt, kerüljön fel”*. A következő interjúban az unoka idézi fel a susztersegédből lett nagyvállalati igazgató nagyapa hirtelen státuszemelkedését, illetve ennek hatását a család történetére.

¹¹⁰ Ez a gyakorlat a rendszerváltás után se idegen a hatalomba került pártok részéről: a demokrácia több „csodakáder” is produkált, egyik például éppoly felkészültnek találtatott úthálózat építésére, mint olajtársaság vezetésére. A politikai hűség – úgy tűnik – még a demokráciában is felülír(hat)ja a szakértelem hiányát.

„Apai nagyszüleim földnélküli paraszt család voltak. A háború után nagyapám gyárban dolgozott, többféle foglalkozásban. Cipészsegéd is volt, majd szocdem lett, később kommunista, és párttitkár az egyik kerületben. Egyik pillanatról a másikra kiemelték igazgatónak, így lett egy nagyvállalat vezetője. Úgy nevezték ki, mint Bacsó filmjében, a 'Tanúban'. Aztán beletanult. Ezt csinálta az ötvenes évektől, innen is ment nyugdíjba. Közben megépítette Budapest környéki házáat.

Fura volt számomra a nagy társadalmi meg nézetbeli különbség az apai és az anyai nagyszülők között. Anyai nagyszüleimnél nagyapám uradalmi vadász volt, intéző, nekik maguknak is volt 20 hold fölötti földjük. Földjüket az ötvenes években elvették, akkor jöttek Budapestre. Nagymamám igazi háztartásbeli úrinő volt, Pesten kénytelen volt takarítói munkát vállalni. Mindig nagy feszültség volt az uradalmi nagyapám és a cipészből lett vállalatvezető nagyapám között, soha nem voltak nagy családi mesélések. A szüleimnek nem volt egyszerű az élete annak ellenére, hogy az egyik nagyapám káder volt.

Édesapám technikumot végzett, esztorgályosként kezdett dolgozni, aztán a hetvenes években esti egyetemen, 35 éves korában szerzett gépészmérnöki és gazdasági-mérnöki diplomát. Káder nagyapámnak köszönhetően könnyen panellakáshoz jutottak, autót vettek, el tudtak érni egy bizonyos szintet. Édesanyám érettségi után adminisztrátorként dolgozott, majd felnőtt fejjel szerzett főiskolán felsőfokú könyvelői végzettséget. Osztályvezető lett a hetvenes évek második felében. Nagyon sokat tanultak, dolgoztak, hogy már felnőttként, családos emberként megszerezzék a diplomát. Mindketten párttagok voltak. Apám egy finommechanikai vállalat egyik egységének volt a vezetője, de igen rossz minőségű gyáregységet kapott. Tíz évig annak helyrehozásán dolgozott. Neki a rendszerváltás tett be, mert mire sikerült felhozni a gyáregységet, addigra az orosz piac összeomlott, és a gyár tönkrement. Ez a nagy csalódás is hozzájárulhatott korai halálához. 53 évesen halt meg, embóliában. Édesanyám már korábban, rákban.

Én elfogadtam azt a rendszert. Abban nőttem fel. Soha másról nem hallottam, amikor másról hallottam, el voltam hűlve. Persze nem voltam teljesen naiv. Utáltam, hogy annyi mindent elhallgattak, meg hogy az oroszok hurcibálták a rakétákat keresztül a városon, és tankkal mentek a kocsmába. A társasággal, ahová jártam, nagyon sokat igazoltattak bennünket, '85-ben a bolond ballagásunk a kapitányságon végződött. Falhoz állítottak minket, kihallgattak, megverték. Mégis, a rendszerváltással teljesen kilátástalanná vált minden, nem felfelé mennek a dolgok. Az élet minimális szinten tartása az, amit mi véghez tudunk vinni. Abban a régi rendszerben tudtunk volna gyarapodni. Most az ember az egyik fizetéstől a másikig él, felhalmozni nem tud. Nehezebb most, sokkal. Persze hibáztatom is magam, mert ellebecoltam a tanulást, nem készültem a felvételi vizsgákra. Érettségi után rögtön elmentem dolgozni, ahhoz elég volt egy esti rövid szakiskola. Most titkárnői tanfolyamra jelentkeznek, hisz titkárnőkre mindig szükség van, de nincs, aki a gyerekekkel legyen.”

Káderség és tanultság

A Horthy-korszak társadalompolitikája és iskolarendszere valóban igen kevés paraszti és munkásfiatal számára tette lehetővé, hogy bekerüljön a közép-, különösen pedig a felsőfokú iskolákba.

A VEZETŐ ÉS ÉRTELMIÉGI RÉTEG MOBILITÁSA

Az apa társadalmi rétege a 2. világháború előtt	1938 (százalék)	1949 (százalék)	1962–64 (százalék)
Vezető és értelmiségi	26	19	16
Egyéb szellemi	26	23	16
Önálló kisiparos, kiskereskedő	19	16	15
Munkás	11	21	27
Paraszt	16	20	24
Egyéb	2	1	2
Összesen	100	100	100

Forrás: A társadalmi mobilitás történeti tendenciái, KSH, 1975: 69.

A két világháború közötti társadalmi rendszer zártságához képest az 1960-as évekre jelentősen megváltozott a felső társadalmi rétegek összetétele. Lényegesen csökkent az értelmiségi és egyéb szellemi származásúak aránya. A változás mögött elsősorban a vezető és értelmiségi réteg számszerű gyarapodása állt. Ennek forrását a munkás és paraszt származásúak biztosították, akiknek aránya az 1960-as évek első felében már meghaladta az 50 százalékot.

A társadalmi igazságtalanságot korrigálандó voltak ugyan különböző kis hatósugarú tehetségkutató és fejlesztő iskolák, melyeket az elit vérfrissítésének szándékával hoztak létre, de átfogó iskolareformra – bár gondolkoztak róla – nem került sor. Ilyen tehetségfejlesztő iskola volt a Györfly-kollégium, melynek végzett diákjai alakították a háború után, 1946-ben a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét. A NÉKOSZ törzsgárdájából való tanárok alapították később azokat a kollégiumokat, ahol minden szinten – általános iskolában, középiskolákban és egyetemen, paraszti- és munkásfiatalokat tanulmányait segítették. A NÉKOSZ kollégiumi hálózata a népi származású fiatalok tanulásának megsegítése mellett a diákok művelődésével, politikai és erkölcsi nevelésével is törődött, mégpedig olyan eredményesen és autonóm módon, hogy a Pártközpont 1948-tól többször is foglalkozott ügyével, majd 1949-ben külön határozattal szüntette meg.¹¹²

¹¹¹ 58.: Illés Gáborné Kánya Judit, 27 éves, laboráns.

¹¹² A NÉKOSZ történetéhez lásd: Kardos-Pogány 1980, Svéd 1994.

Mivel a valódi szakképzés eredménye csak lassan érhetett be, számos „gyorstalpaló” tanfolyam szolgálta az új káderek szakmai biztonságának megalapozását. A hangsúly természetesen az ideológiai nevelésen volt. Úgy gondolták a „*marxista gondolkodás irányítóját*” segít a hiányzó ismeretek pótlásában, a biztonságos eligazodásban a „helyes” közgazdasági és történelmi szemlélet, valamint a világnézeti és magatartásformáló erkölcsi elvek átadásával. A pártiskolák mellett különböző tanfolyamok is ezt a célt tűzték ki maguk elé. Együtt képezték a tanulatlan új kádereket és a bizalmi posztokra szánt értelmiségieket. Ezekből a világnézet-formáló programokból fejlődött ki később magasabb képzési szinten a köznyelven „Foxi-maxinak” nevezett Marxista Esti Egyetem. Ettől független, külön oktatási program nevelte értő zenészekké, színházi emberekké stb. a kiválasztott kádereket. „Ha a zenészekből nem lettek kommunisták, majd csinálunk a kommunistákból zenészeket” – mondta a Kádár-korszak kultúráért felelős vezető embere.

Amikor kiderült, hogy a pozitív diszkrimináció szigorú betartása ellenére se változott jelentősen a diplomások aránya, külön programmal válogattak be az egyetemre tehetségesnek talált munkás- és parasztfiatlokat. Felvételi nélkül, pártajánlásra vették fel őket, és utolsó fizetésüknek megfelelő ösztöndíjat kaptak tanulmányaik során végig – mindkét kivételezéssel jelentős feszültséget gerjesztve körülöttük.

„Két végén égette élete gyertyáját”¹¹³

„Apai nagyapám pályamunkásból lett állomásfőnök egy egyszemélyes állomáson. Anyai nagyapám parádés kocsis volt az uraságnál, majd két lóval magánfuvarozó egész az öregségéig. Apám rövid ideig vasúti munkásként dolgozott, majd kiemelték. '53 és '56 között

1962-ig a felsőoktatásban a származás szerinti differenciálás biztosította a munkás- és parasztszármazású fiatalok felvételi előjogait. 1949 és 1956 között arányuk folyamatosan 50–55% között mozgott. A csökkenő arányok miatt azonban 1959-ben már külön párthatározat foglalkozott a munkás- és parasztszármazásúak továbbtanulásának támogatásával, intenzív „agitációs munkát” és „mozgósítást” írva elő a megfelelő szervezeteknek. A kvótarendszer megszüntetését követően a bevezetett ösztöndíjrendszer volt hivatott biztosítani a megfelelő felvételi arányszámokat, a csökkenés azonban ennek ellenére sem állt meg. 1966–67-ben 42%, 1970–71-ben 38%, 1983–84-ben pedig már csak 37% volt a munkás- és parasztszármazású fiatalok aránya, ami a fizikai dolgozók létszámának csökkenése és a felvételi keretszámok növekedése miatt azonban nem jelentett ekkora visszaesést.

(Romsics 2003.)

három szemesztert próbált elvégezni a Műegyetemen. Funkcionárius lett, szakszervefőtitkár. 2–3 ezer ember tartozott hozzá. Igen nagy tempóban akarta a tanultság hiányait pótolni, mindent elolvasott és megtanult, aminek csak szükségét érezte, és gyorsan nagy tempót dikálta magának. Két végén égette élete gyertyáját. Szívbeteg lett, lyos érrendszeri problémákkal küzdött, s az orvos azt mondta neki, hogy vagy memtást változtat vagy munkahelyet, vagy befejezheti a pályafutását. Édesapám a halá meggyőződéses kommunista volt. Őszintén hitt a rendszerben. Én kereskedelmi refer majd kereskedelmi igazgató voltam egy nagyáruházban. A rendszerváltozással megsz a munkahelyem. Jelenleg egy közepes méretű, nagy forgalmú külföldi-magyar mag cégnél vagyok ügyvezető. Önállóan dolgozom, és jól megy a vállalkozás, de anyagila, nem egy biztonságos munkahely, az életszínvonalam nagyon hullámzó. '90–91-ben tűnt, hogy a leszakadókhoz fogok tartozni, de most jobb helyzetben vagyok. A szocia musban a hazugság volt a legelviselhetetlenebb, viszont a baloldali eszme nem telj hamvába halt dolog. Hogy én és a bátyám tovább tudunk tanulni, azt a rendszer köszönhattük”, – meg a Papa Szocialista Hazáért Érdemrendjének – teszi ho a kérdező.

Elemzésünk során ez az első példa, amikor a szülők életét és hitét kívülről, némileg eltávolodva ítélik meg az utódok, és a maguk helyét már tőlük eltérő n don keresik. Egyértelmű számukra, hogy a család életeredményét, eddigi sikerei és emelkedésüket, a szülőknek és a szocializmusnak köszönhetik, de ha a hit ereje ismerésre méltó is, annak tartalma számukra már elfogadhatatlan.

A kiemelt tiszték gyerekei

A következő négy interjúban a szocializmusban kiemelt, fegyveres testületekb tisztai karriert elért szülők gyerekei beszélnek. Beláthatunk a mélyről kiemelt, I tonai/rendőri pályán felfelé jutó emberek és családjuk sorsába. Mind a négy es ben a nagyszülők társadalmi státuszához képest (földműves, kubikos, béres, na számos, segédmunkás) az '50-es években kiemelt szülők emelkedése többlépcs ugrást mutat, majd a harmadik nemzedék visszaesik. A magasabb státusz, amely a szülők a párt bizalmából illetve személyes és politikai érdemeikkel vívtak ki, harmadik generáció számára nem adott elegendő tartóerőt. Annak ellenére jellel zi ez utóbbiak sorsát hányattatottság, hogy ők már a történelmi viszontagságokt mentes Kádár-rendszerben, „védett helyzetben” nőttek fel. Kérdés, hogy a ren szerváltozás kínálata inspirációt jelent-e számukra, hogy a szülők múltjával va szembesülés megterhelést és szégyent jelent, vagy éppen elszakadási mintákat in pirál, felívelésre késztet.

¹¹³ 67.: Palásthy Kálmán, 34 éves, villamosmérnök.

„Apám egy darab vasággal és egy géppisztollyal egy újlipótvárosi háromszobás lakásba kéredzkedett be.”¹¹⁴

„Én már Budapesten születtem, de a szüleim Somogyban, egy kis faluban. Az öregapám és a dédapám is ott élt. A nagyszüleim napszámosok voltak, részes aratásból éltek, meg ilyesemből. A rokonság most is alig tud megélni ott Somogyban. Anyai öreganyám sok évig szolgáló volt itt fönt, Pesten, még egészen fiatal lányként a II. világháború előtt. Kimondottan a zsidókhoz jött, mert azok viszonylag korrektebbek, tisztábbak voltak, ráadásul megvoltak a saját szokásaik. Tisztelték, becsülték őt, nem erőszakoskodtak vele, és elég jó fizetést adtak. Aztán amikor megismerkedett az öregapámmal, nem jött vissza Pestre, hanem ott helyben telepedtek le.

Édesanyám parasztlány volt, napszámban szedett krumplit, babot, amit lehetett. Nem volt semmi lehetősége, mert abban az időben a parasztlányok voltak elegenden, s a fizetés nem volt sok. Apám még vidéken, a Járási Pártbizottságon volt valami lóti-futi, motorbiciklijé volt, azzal szaladgált, ahogy ő mesélte. '52-ben jöttek fel Pestre anyámmal, a jobb munkahely reményében. Apámnak elvileg voltak lehetőségei a pártbizottságnál, és talán akkor lett katoná is. Aztán behívták ávósra, és ő ottmaradt. '56-ban például az Üllői úti Ludovikát kellett védeniük. Ő akkor még nem volt hivatásos, de továbbszolgáló maradt. Úgy tűnt, hogy ez nyugalom állás. '65-ben aztán századosként leszerelt. Nem fért össze a főnökeivel, összeveszett velük. Nem szerette, hogyha hülyének nézték. Sokáig nem beszélt erről az egészből, csak amikor volt az a nagy békeidőszak a '80-as években, akkor. Az ő feladata csak az volt, hogy különböző küldötségek útvonalát kellett biztosítani, meg hasonlók.

Amikor a szüleim fülköltöztek Pestre, ágybérletük volt. Oda szülte anyám az első gyereket. Két ágy volt a szobában, az egyik az anyámé, a másik az alkoholista főbérleté. Ilyenek is léteztek akkor. Innen az apám egy darab vasággal és egy géppisztollyal egy újlipótvárosi háromszobás lakásba kéredzkedett be. Amikor apám leszerelt, egyből az egyik állami erdőgazdaságba ment személyzetisnek, aztán polgári védelmisnek. Aztán főosztályvezető lett. A vállalatnak volt egy hatalmas üdülője, 14 hektáros, és annak elvállalta a gondnokságát. Onnan mentek nyugdíjba. Elég jó volt a fizetésük, felhúztunk egy elég szép családi házat vidéken. Ők ott is maradtak. A pesti lakásról lemondtak a mi javunkra, a két gyerek javára. Anyám a Belügyminisztériumban volt takarító, utolsó munkahelye a Titkos Ügyiratok osztálya volt.”

Az anya, id. Tóth I.-né közbeszólt: „Pestre azért költöztünk, mert az ellenforradalom kitört. Ez nem forradalom, hanem ellenforradalom volt. Az én apám cseléd volt, az anyám régebben zsidók szolgálója. A férjem szülei úgyszintén cselédorsból származó emberek voltak. Nem volt munkalehetőség anno a kis falunkban, és a férjem, mint sorkatona a kék ÁVO-hoz került. A zöld ÁVO a határőrség volt, a kék ÁVO a belső karhatalom.

¹¹⁴ 34.: Tóth I. András, 34 éves, kereskedelmi szakalkalmazott végzettségű, munkanélküli. Az interjúban nemcsak a fiú, az anyja is megszólal.

A kék ÁVO nem azt jelentette, hogy ott mindenki gyilkolta a másikat, ő például rejtjelező volt hosszú éveken keresztül. Adták-vették a parancsokat külföldről, a szocialista országokból, meg belföldről is különböző helyekről. Ő nem tehetett arról, hogy oda hívták be. Nem volt más lehetősége, főlkérték továbbszolgálatra, és elvállalta, hiszen szakmája nem volt. Amikor volt ez a '89-90-es rendszerváltás, mindent egy kalap alá vettek, hogy az ÁVO, meg az elmosódott rossz rendszer, a Kádár-rendszer, meg a nem tudom mi. Ő a szívét, lelkét adta azért, hogy ne legyen olyan rossz a gyerekeinek meg az embereknek, mint amilyen neki volt.”

A fiú: „Én vegyipari szakközépiskolában érettségiztem, laboráns szerettem volna lenni. A végén 3400 forintért egy gyárba mentem el segéd munkásnak. A gyári fizetésemből meg tudtam magamnak venni, amit akartam. Akkor nagyon boldog voltam, nem volt gondom. Aztán megnősültem, egy faluból származunk a feleségemmel, könyvelő volt akkor egy magánvállalkozásnál. Én most 10–12 ezer forint munkanélküli segélyt kapok, ami igazából majdnem annyi, mintha dolgoznék. Egy időben egy nagy gyárban lett főállású munkahelyem, mint takarító, egy haverom segített benne. Jól kerestem akkor, bár néhány évig nem volt szabadnapom. Anyagilag nagyon jól éltem, ekkor lett autóm is, meg a lakásra is tudtunk költeni. A nagyvállalat aztán kezdett dögledezni, ráadásul csináltunk egy stiklit a barátommal, és kirúgtak. Egy ideig takarítottam itt-ott, aztán beléptem a Vasedényhez segéd munkásnak, a barátom hívására. A Vasedénynél le lehetett tenni három hónap alatt a minősítő vizsgát. Kereskedelmi szakmunkás bizonyítványt kaptam. Eladódva minősítettek, ami anyagilag rosszabb volt. Aztán a boltot megszüntették. Máshová mentem, de a boltvezetőnővel konfliktusaim voltak, ezért tavaly októberben eljöttem. Hívtak méteráru boltba, de én nem értek hozzá, és már nem szívesen tanulnék. Ez nem az én szakmám. Én inkább mosógépet, rádiómagnót, vagy valami gépet adnék el.

A pártokkal rosszul vagyok. Félek mindegyiktől. Az MDF-re el sem mentem választani, mert akkor már egyértelmű volt, hogy ő nyer. A kommunisták már meglopták magukat, értelmesek voltak, nem akarom bántani őket. Ami megdöbbentő, hogy sok képesítés nélküli miniszter van. Én jó kereskedő vagyok, de nem merem azt mondani, hogy holnaputántól merek könyvelni. Az egyik most belügyminiszter, holnap meg mit tudom én, mi lesz. Vicc ez az egész. Kirabolják az országot, és ebben benne van ugyanúgy az SZDSZ is, a Fidesz is. A Vállalkozók Pártjában azért bízom, mer ők gazdagok. Ha olyanoké lenne a politika, akiknek nem kell lopniuk ahhoz, hogy jól éljenek, akkor sokkal jobban menne minden. Aki kintről jön a politikába, annak először meg kell szednie magát, hogyha majd kirúgják, amire nagy esély van, akkor meg tudjon élni, biztonságban lehessen a családja.

Tisztelem a szüleim nézeteit, de nem igen követem őket. Bár nem osztom apám hitét a kommunizmusban, valamennyire én is hiszek abban, hogy minden embernek joga van a munkához, és köteles jól dolgozni. A rendszerváltás nagy megrázkódtatás volt, elsősorban a szüleimnek. Egyértelműen nem varrható rá senkire apám halála, de tény, hogy kiment a műhelybe, és fülakasztotta magát. Biztos, hogy közrejátszott ebben a taxis sztrájk. Mi itt laktunk Pesten, ő meg állati ideges volt, hogy ki tudunk-e menni a városból, hogy

mi van velünk. Mondtam neki, hogy nyugodjon meg, amint lehet, megyek le. 'És akkor most '56 van, lőnek már?' – kérdezte rémülten. Lenni az üdülőben nyugodtság volt. A nagyobb városokat lezárták, de az ő falujuk olyan kicsi, hogy ott semmi nem volt. Nagyon megviselte az aggodás. És akkor már jöttek azok a hangok, hogy 'mocskos kommunisták', meg hogy 'rohadó ávósok'. És hát ő kommunista is volt, meg ávós is.

Borzasztó, amit a Csurkákék most megint itt csinálnak. Miért kellett volna felelősségre vonni apámat? Már nyugdíjas volt, embert nem ölt, tudomásom szerint nem is volt köze ezekhez a dolgokhoz. Én nem tudok róla, hogy a világon bárhol ennyire meghurcolták volna a belső elhárítókat, mint most itt Magyarországon. Persze én nem éltem akkor, nem tudok hitelesen ítélkezni. A nejemmel éppen most veszekedtünk azon, hogy amikor vége volt a háborúnak, a németek azonnal ötször jobban álltak, mint mi, annak ellenére, hogy vesztesek voltak. Rögtön kaptak támogatásokat, mi meg nem kaptunk semmit. A nyomorult lerobbant Szovjetunió tudott volna minket támogatni, más nem. Tényleg a saját szarunkat kellett összevakarni, abból várat csinálni, és ehhez jött még a Rákosi. Ütötte, vágta a népet, hogy csinálják. Étlen-szomjan dolgozva vissza kellett állítani az országot a helyére. Én ennyit látok a Rákosiból. Apám ebben élt, én ezt örökölttem tőle, hogy tenni kell valamit, mert azzal haladunk előre. Apám, szerintem, jó ember volt.

És a bátyám is, bár sajnos alkoholista lett, és 34 évesen meghalt tüdőembóliában. Szegény, sikertelen volt, rengeteg kudarca volt, nem bírta elviselni. Pedig üdvöskéként indult, vörös diplomás mérnök akart lenni annak idején. De olyan magas mércét raktak elé, hogy nem bírta teljesíteni. Az egyetem nem sikerült neki, az első házassága sem sikerült, a másodikba belekényszerült a gyerek miatt. Akkor kezdett el inni. Volt egy boltjuk, amit anyámék szedtek össze nekik az üdülőhelyen, így viszont túl közel volt a szesz. Egyik este megvacsorázott, eldőlt és kész. Ő 1988 karácsonyán halt meg, apám meg 1990 október végén akasztotta föl magát, pont a házassági évfordulójuk előtt egy nappal. A saját házuk sziklakertjében van mind a kettő eltemetve. A bátyámat még apám tette be, apámat én. Anyám ragaszkodott hozzá, hogy mindenképpen ott legyenek."

„Az előző rendszerben a családnak – hogy rendőrvolt –, nagyobb dicsőséget jelentett, mint ma”¹¹⁵

„Nagyszüleim szegény, földműves család voltak, hogy megéljenek, napszámba jártak, bér-munkát végeztek. A szüleim életének sikere az volt, hogy ilyen körülményekből indulva normálisan felnevelték a gyerekeiket. Apám 1943-ban született, ő jött fel elsőnek Pestre. Kijárta a szakiskolát, 20 éves koráig iparos volt. Anyagi okokból lett rendőr. Jelentkezett iskolába 20 éves kora körül, 30–40 éves kora körül lett rendőrtiszt, majd 35 éves korától hivatásos katona. 20 éves korától a rendszerváltásig párttag volt. Állományból állományba kerülhetett, a Belügyminisztériumtól a Határőrséghez került. Édesanyám egy

fonodában dolgozott rövid ideig, utána egy gyárban volt nyilvántartás-vezető. Innen ment nyugdíjba. 47 évesen leszázalékolták, jóindulatú agydaganata van.

Nagy siker volt a szüleimnek, hogy felkerültek Pestre fiatalon. Először albérléssel a bérletbe jártak, nagyon rossz körülmények között éltek. Nehéz volt, hogy Pestre kerül mindent előlről kellett kezdeni. Dolgoztak sokat, gyűjtögettek, spórolgattak, és ahogy nyílt a lehetőség, úgy lassacskán tudtak csak előbbre lépni. Soha nem volt semmi tulajdonuk. Aztán, amikor lakást kaptak '76-ban, az volt a csúcspont. Nyilván hozzájárult apának a munkahelye, a párttagsága. Otthon sokat beszéltek az anyagi helyzetiükről, és ő mesélték, hogy a semmiből jutottak a mai helyzetbe. Végül is az, hogy az ember vidékre felkerül, hogy a semmiből előbb utóbb lett lakásuk, normális állásuk, felneveltek két normális gyereket, azért ez valami. Apám részéről pedig, hogy feljutott arra a szintre, ahova van, végül is ez karrier. Anyámnak pedig az a siker, hogy megteremtette a hátteret, amikor apám tanult, vagy távol volt a munkája miatt.

Végigküzdötték az életüket mostanáig, és ezt nagyon becsülöm bennük. Borzasztó, hogy ilyen sokat kellett várniuk arra, hogy valahol egyáltalán tudjanak élni. Én nem hiszem, hogy képes lennének erre. Ők úgy voltak vele, hogy inkább ne legyen sok pénz, de legyenek tisztességesek. A mai világban viszont nem az az első szempont, hogy valaki becsületes legyen. Az előző rendszerben nagyobb volt az anyagi háttérbiztonság, ma ezt a munkanélküliség, és ami nem megy, azt nem erőltetik, hanem leéptik. A szüleim örülnek annak, hogy a régi rendszer elmúlt, mert nem volt jó az akkori helyzet. Ők nem vettek részt a politikai rendezvényeken, de nem vezettek jóra hosszú távon, hogyha valak nem értett egyet a dolgokkal. Bár ők sem értettek egyet mindig mindennel, inkább elváltak, nem foglalkoztak vele különösebben, mert nem tudtak változtatni rajta, és aki megpróbálta, az bajba kerülhetett.

A családban a gyerekek közül, azt hiszem, nekem sikerült a legjobban az életem. Nem ragadtam le egy helyen, egy-egy dolognál, hanem mindig továbbléptem, anyagi és társadalmi téren is. Ugyanannyit keresek most, ennyi idősen, mint az édesapám. Egy kft-né dolgozom, mert az államiak minőségben és teljesítményben háttérbe szorulnak. Külföldi tőkebeáramlás, technikai fejlesztés van, ez a fő változás. Korszerű berendezésekkel dolgozunk. Nagy ezen a területen a piaci verseny. És az anyagi megbecsültség, ha egy átlagfizetéshez viszonyítjuk, elfogadható.

A múlt rendszernek volt anyagi és erkölcsi háttere. Az előző rendszerben a család nagyobb dicsőséget jelentett, mint ma. A rendszerváltozás háttérbe helyezte édesapámat, és az egész foglalkozását. De a szabadság most nagyobb. Régen, ha valaki rosszat mondott, vagy külföldi kapcsolatai voltak, akkor elvitték és becsukták. A mai rendszer fejlődése mindenképpen jobb, mert ha valami nem megy, akkor lehet rajta változtatni, nem olyan merevek és csökönyösebbek a szabályok, mint régen, amikor öt éves terveket kellett tartani, ha jó, ha nem jó. A szocializmusban lassabban, de biztosabban lehetett anyagiilag előre lépni. Most valaki vagy nagyon gyorsan meggazdagodik, vagy nagyon gyorsan lezúlik. Ennek ellenére a mai helyzet mindenképpen jobb, mint a régi."

¹¹⁵ 408.: Balogh Péter, 21 éves, szakképzett eladó.

„Apám paranoid lett”¹¹⁶

„Apai nagyapám mozdonyfűtő volt, anyai nagyapám földművelő. Apám fodrászként kezdte, és az '50-es években indult a felfelé ívelő karrierje. 1952-től volt katonatiszt, a ranglétrán egészen az őrnagyságig vitte, úgy szerelt le. Nagyon nehéz volt vele együtt élni, mert paranoid volt, amit átvitte a férjemre is. Nagyon nagy bajok voltak az apám és a férjem között, most meg férjem és fiam között. A férjem soha nem figyelt oda a fiunkra. Sose foglalkozott vele. Szegény gyerek meg képtelen kapcsolatot teremteni. Már az óvodában is elhúzódt a többiekől. A nővérem meg túlsúlyos, több mint 100 kiló, ez is megoldatlan probléma mindenkinek.”

„Apám díshuszár lett Rákosi Mátyás seregében”¹¹⁷

„Apai nagyszüleim szorgalmas cselédemberek voltak, aztán kiküzdötték magukat. Először szereztek öt hold földet, lovat is, gazdálkodtak, de pont rosszkor lettek viszonylag gazdagok. Amikor végre sikerült elérniük valamit, az ötvenes években kuláknak nyilvánították őket. Apám egy éves katonaiskolát végzett, estin érettségizett le. Aztán apám díshuszár lett Rákosi Mátyás seregében. '56-ban ugyan nem állt semerre se, de az is baj volt, ezért aztán a térszben két évig karókat hegyezhetett. Fokozatosan itt is elindult felfelé, először brigádvezető lett, majd méhes gazda. Volt postás is, aztán bankpénztáros lett 1970 körül. Mivel ez stresszes munka volt, polgári védelmi alkalmazott lett, parancsnok egy nagy és veszélyes gyárban. Itt dolgozott a nyugdíjig. Nagyon tisztetem apám tisztességét, de a konzervativizmusát, a túlzott makacsságát már nem. Nekem elég hányattatott az életem. Nincs szakmám, a katonaságtól leszerelve csak az utcán tudtam elhelyezkedni, utcaseprőszálláson laktam. Voltam színházban díszletmunkás, aztán múzeumban mindenese, de onnan is mennem kellett. Most rokkantnyugdíjas vagyok, kisegíték egy zöld-ségesnél, de most élek a legjobban.

Én elfogult vagyok a rendszerváltással kapcsolatban, a régi rendszerben nem szerettem, hogy nem volt szabad nyíltan beszélni. És szerintem a mai rendszer szocialistább, mint a szocializmus volt. Csak most az egyházak, meg alapítványok gondoskodnak a rászorulókról. Persze ma a korruptak, a hazugok, a tolvajok valószínűleg meg maguknak a piaccgazdaságot, de személy szerint az én életszínvonalam nőtt. Adócsaló vagyok, de megtehetem. Mivel jó munkaező vagyok, kapok munkát. Soha korábban nem éltem ilyen jó anyagi színvonalon.”

A kiemelt szülők leszármazottai sokszor nehezen találták meg a helyüket. A mobilitás kérdésével kimerítőbben foglalkozó társadalomlélektani kutatások érintik a társadalmi beilleszkedés hasonló zavarainak kérdését, melyek nem csupán a társadalmi

süllyedésre keresik a magyarázatot, de az imént említett súlyossá váló testi-lelki tünetekre is (alkoholizmus, túlsúlyosság, összeférhetetlenség, paranoia stb.). Korábbi egészségszociológiai kutatásaink bemutatták, hogy nemcsak a deklasszáció vagy kivettség traumáját nehéz feldolgozni a leszármazottaknak, hanem a gyors kiemelkedést is.

A kötelékből „kiugró”¹¹⁸

„A katonaság után a BM tartalékos tiszti iskolájára kerültem be. Ezt apámnak köszönhettem, ő intézte el óriási protekcióval. Oda a belügyminiszternek, meg hasonló nagy fejeseknek a gyereke járhatott. Borzalmas időszak volt. Az első hat hét mindenkinek rossz, az a kiképzés. Nekem reggel nyolctól kettőig tanulás, négytől hatig kötelező önképzés. Azt hittem, hogy végre valami érdekeset fogok tanulni ebben a félelmetesen titkos intézményben, de csak a sok blödlit tanították. Egy hónap alatt kiderült, hogy harmad annyit nem tanulok meg, mint egy 007-es ügynök. Ha becsületesen végigcsinálom az iskolát, akkor belső elhárító tiszttá lettem volna, de nem érdekelt az egész, mert csak a marxizmus-leninizmust tanították rendesen. Én nem vagyok akkora kommunista, és nem is voltam soha, hogy ezt nyolc órán keresztül verjék a fejembe. Nem tanultam se harcászatot, se elhárítást, csak marxizmus-leninizmust. Tele volt a hócipőm ezzel, és meg is kérdeztem a századosomtól, hogy ne haragudjon, ebből hogy lehet kiszállni? Közölték, hogy több hónapra is becsukhatnak, ha megszököm. A többiek állandóan jártak haza, én meg, a nagy protekciós, csak kéthavonta egyszer kaptam eltávozási, s heti kétszer kimenőt. Meg is kérdeztem egy hadnagytól, hogy árulja már el, most emberek vagyunk vagy állatok? Mert ha én jól elvégzem a sulit, akkor alhadnagy leszek, és akkor már csak egy csillaggal lesz többje, mint nekem. Miért kell engem úgy kezelni, mint egy barmot? Aztán nem kaptam se komoly választ, se fegyelmi büntetést. Ezt nem értettem. És roppantul sértve éreztem magam, hogy miért kell állatként kezelni engem. Pedig ez a legbékésebb időszak volt, a '70-es évek vége.”

Akit kivet magából az apparátus¹¹⁹

„Én fiatal koromban meg akartam váltani a világot. Jelentkeztem a Kossuth Lajos Tudományegyetemre, de nem vettek fel, úgyhogy elmentem gyermekfelügyelőnek egy nevelőotthonba, kemény egy évet ott voltam. Utána képesítés nélküli tanító voltam Újpesten, közben felvettek az Esztergomi Tanítóképzőbe. Fél év után abbahagytam, matematikából kirúgtak. Megint képesítés nélküli tanítás következett, aztán újra egy nevelőotthonban próbálkoztam. Nagyothallóknál voltam gyermekfelügyelő. Négy évvel az érettségi

¹¹⁶ 404.: Váriné Kérész Margit, 48 éves, varrónő.

¹¹⁷ 403.: Somogyi László, 32 éves, alkalmi munkás.

¹¹⁸ 34.: Tóth I. András, 34 éves, kereskedelmi szakalkalmazott végzettségű, munkanélküli.

¹¹⁹ 35.: Szabó Endre, 36 éves, tanár.

után felvettek a Budapesti Tanítóképzőbe, de nem diplomáztam le, egy évig jártam napalíra. Akkor a KISZ KB-ban dolgoztam, felvételiztem Pécsre, és föl is vettek pedagógia szakra, de biztos, ami biztos, abban az évben felvételiztem a tanárképzőre, történelem szakra, mert az volt a nagy álmom. Oda is felvettek, és mind a kettőből elvégeztem fél évet, de aztán mind a kettőt otthagytam, mert valami mindig közbejött. Nem volt kitartásom, illetve mindig voltak fontosabb dolgok, mint az iskola. 35 évesen úgy döntöttem, hogy most már rendes ember leszek, tavaly fölvettek a szegedi tanárképzőn estire, amit ha nagy nehezen is, de elvégzek.

Igaz, ami igaz, sok bajom volt az iskolákkal. Már az elején. Bekerültem egy proli környékről egy belvárosi gimnáziumba, ahova sok nagykövetnek a gyereke, meg ilyenek jártak. Nekem az alatt a négy év alatt annyit kellett pótolnom, amit más 10 év alatt tanult meg. Rengeteget olvastam, tanultam, moziba vittek az osztálytársaim, meg ilyesmi. Az iskola zárkóztatott fel, és akkor jöttem rá, hogy milyen az, hogyha tanulni kell. Ez nekem akkor nem okozott nehézséget, de ma nehéz, mert kérdezem magamtól, hogy miért így élek? Most látom, hogy konzultációra járok, hogy milyen jó a nappalisoknak.

Egy évet voltam kerületi pártbizottságban, abban az időben emeltek ki, utána a KISZ KB Szervezési osztályára kerültem, ami ritka bunkó egy hely volt. '84-ben a főnök személyes utasítására vittek el katonának, mert konfliktusunk volt. Nekem gyakorlatilag az összes belső fejjel személyes konfliktusom volt. '86-ban szereltem le, akkor már új főnököm volt, de vele is bonyodalmak voltak. Aztán az egyik központi szervezetben először igazgatóhelyettes, aztán igazgató lettem. Aztán amikor éreztem, hogy kiöregedtem, megpályáztam az egyik munkáskerületi Tanácsnál a Művelődési, Sport és Egészségügyi Osztályon valami csoportvezetőséget. Ez '88-ban volt, ez volt a legrosszabb munka. Azt éreztem, hogy ezt sem tudom csinálni. Azért nem ment, mert fél 8-ra bementem, a főnöknőm lekaptak, fél 9-kor kitüntetésekét osztottam, fél 10-kor megint valamiért behívatott a tanácselnök, megint lenyomott, fél 12-kor megint vitába kellett szállni, az egyik percben főnök voltam, a másikban csicskás. Akármít mondanak, nehéz a tanácsi munka. A gyomrom sem bírta már.

A munkahelyváltozásaimnak az az oka, hogy én '88-ban már láttam, hogy itt valami nagy fordulat fog történni, és tudtam, hogy nekem nem fog menni. Mi azt gondoltuk, hogy ezt lehet jobban meg máshogyan csinálni, és akkor hittünk abban, hogy reformisták vagyunk. De én tudtam, hogy nagyon kevés vagyok ehhez, és akkor komolyan azt gondoltam a rendszerváltás előtt, hogy csinálják, akik tudják. Betegállományba is mentem, mert nagyon kikészültem. Ezután általános iskolákban tanítottam. Most senki nem hiszi el, hogy ilyen múlttal nem akarok göré lenni. Pedig tényleg nem.

A zaklatottság megértéséhez, a család történetéből még egy idézet:

„Az egyik nagyapám vitéz volt, az I. világháborúban volt valamilyen kalandja, amiért kitüntették. Soha nem beszéltek arról, hogy pontosan miért is. Sokáig féltem, hogy a fehérterrorban tüntette ki magát, de állítólag nem. Aztán '59-ben öngyilkos lett, fölakasztotta magát. A másik nagyapám meg a Tanácsköztársaság alatt volt népbiztos, ő meg azért kapott kitiüntetést, aztán most halt meg két éve, 95 évesen. Mind a kettő nagyon kalandos életű volt, állítólag az összes rossz tulajdonságomat a kettőjüktől örökölttem.”

Számos magyarázata lehet a zaklatottságnak, hogy valaki miért nem találja a helyét, a feladatát, miért konfliktustól konfliktusig halad előre az életében. Lehet szepe a családtörténeti múlt poláris ellentéteinek, hiszen ilyen ellentétek közepett nem könnyű orientálódni. Ezek az ellentétek aztán végigkísérik az ember életét, a gyerekkori emlékektől a rendszerváltást követő múltértelmezésekig. Az idézett interjú alany számára máig nem szűnő aggodalmat jelent, hogy a nagyapát vajon a fehérterrorban tüntették-e ki, hogy nem az ellen vitézkedett-e a század első felében, amiért az unoka bő fél évszázaddal később küzdött, amiért funkcionáriussá is vált akár.

Fényt vagy árnyékot vetnek életére az apák, nagyapák tettei? Változó az értelmezés, bizonytalanok az ismeretek, ítékezni nem lehet. Ha korábban az egy embere belül lévő ellentétes nézetek feloldása volt a feladat, most az ősök tetteivel, vállalható vagy vállalhatatlan nézeteivel való szembenézés okoz nehézséget.

*Aki egyszerűen túlteszi magát a belső válságon*¹²⁰

„'56-ban meghalt a nagyapám, utána a '60-as évek második felében nagyanyám új meg házasodott. Érdekes figura volt a férje, a Pista bácsi. Volt vörös katona, aztán a Horthy alatt munkaszolgálatosokat vezért. Neki mindenhol volt kitiüntetése. Mind azzal szórakoztunk, ahogy tette fel a piros csillagot, meg a vaskereszteket. Nem volt elből semmi haszna, csak ilyen nagyhangúan élt. Én a viaskodásokat a különböző rendszerekkel hülyeségnek tartom. Főlösképpen olyan dolgokkal foglalkozni, amik idejét múlta. Főlösképpen belemenni, hogy Pista bácsi melyik politikai rendszerről mit gondolt, mert te jésen zavaros volt ez a dolog. Szerintem ő csak sodródott. A II. világháborúban például kivezényelték a frontra, és ott keretlegény volt. Egyszer ez volt, egyszer az volt, attól függően, hogy hova vitte a sors. Szerintem ebben még alkalmazkodás sincs, csak annyi, hogy azt mondták, „menj ide, menj oda”, ő pedig ment. Nem volt benne semmi meggondolá. Mi gyerekek jókat nevettünk rajta, nagyokat játszottunk, rengeteg történetet mesélt, ő volt az a nagyszülő, aki bennünket, gyerekeket elszórakoztatott.”

Ez a hozzáállás éppen az ellentéte annak, amelyik lelkére veszi az ősök tetteinek máig húzódozó teherét. Az ideológiai kérdések feloldódnak az unoka szemüvegé keresztül látott szeretetreméltó nagypapa képében. A múlt nem érdekes, nincs lelki ismereti kérdés, nincs ítélet. De a két idézett unoka esete sejteni enged, hogy lehetetlen bármilyen egyszerűsítés az ősök hovatartozását illetően, akár az eredetük, akár politikai nézeteik, akár a tetteik magyarázatában. Bár minden erőszakosabb korszak igényli az események elvi alapon szervezett egynemű csoportokba sorolását, semmilyen egyszerűsítő megítélés nem lehet hiteles. A múlt kacskaringós útjait csak a valóságselemek kifordításával, elhazudásával vagy átköltésével lehet kisimítani. É

¹²⁰ 46.: Dénes András, 37 éves, iparművész, főiskolai tanár.

minden leegyszerűsítés elszegényít. Annak az utódnak, aki rekonstruálni szeretné a múltbeli valóságot vagy valóságokat, az emlékek különös labirintusát kell végigjárnia, a származás sokgyökerűségén, a jelenkor nézeteire ható emlékek egymásnak ellentmondó sokféleségén, a családtörténet időben váltakozó prezentálásán, a gyorsan változó események megértésének nehézségén, talán lehetetlenségén keresztül. A múltbeli valóságot a jelenhez illesztve szét kell bontani, és nehéz letisztítani az összekeveredett elemeket.

Amikor a kiemelt káderek leszármazottai a szüleikről beszélnek, sokszor nem értik, hogy miért kellett ennyit dolgozni a csekély eredményért. Hiszen a legtöbb esetben egy kis lakáson, valamilyen szakmán, a szerény megélhetésen, a gyerekek felnevelésén kívül nem sok mindent tudnak felmutatni a szülők. Ma már alig érthető a különleges intenzitás, élethosszig tartó munka indítéka. Mi lett sok év erőfeszítésének eredménye? Az anyagi érték csekély, az okot és tartalmat adó eszme pedig az összeomlott társadalom romjai alatt rejlik. A szülők által sok munkával elért „csúcs” ráadásul a gyerekek számára csupán kezdet, és sokszor gyenge alap az induláshoz.

Nehéz megérteni, mert nehéz visszaidézni a szocialista időszak kezdeteinek súlyos megélhetési nehézségeit. A gyenge béreket, az alacsony színvonalú fogyasztást, az óriási hiányt, a közellátási gondokat, és különösen a megoldhatatlan budapesti lakásínséget. Budapesten szinte lehetetlen volt olyas valakinek megvetnie a lábát, akinek semmilyen fővárosi gyökere nem volt. Az '50-es évek nagy lakásínségét két hullám enyhítette. Az '56-os forradalom, amely a tömeges disszidálásoknak „köszönhetően” sok üres lakást hagyott hátra, így többen juthattak, olykor önkényes lakásfoglalások útján lakáshoz, amivel a kutatott területben a kérdezettek közül is többen éltek. A második hullám a tömegek számára is elérhető lakásokat kínáló új lakótelepek építése volt a '60-as, '70-es években.

Ahogy a '90-es évek, a „vadkapitalizmus” és a fogyasztói társadalom berobbanó tárgyi gazdagodásának perspektívájából elbeszéljük a gyerekek szüleik életét, áthallik a szövegen az értetlenség az aránytalanság miatt. Hogy a sok erőfeszítés milyen sivár eredménnyel járt. Ez a nézet nem csupán a káderek gyerekeinél fordul elő, de náluk azért lesz élesebb az ítélet, mert a rendszer és a szülő kritikáját azonosítják, s így nemcsak anyagilag ítélik származásuknak az eredményt, hanem erkölcsileg is. A szülők küzdelmét olykor a gyerekek számára értelmezhetetlen ideológiai fikció, ma már alig érthető eszme irányítja, ám a jobbítás érdekében tett szülői erőfeszítéseket a történelem rosszabbodásként írja át. Mire áldozták az életüket a felmenők? Alig valamire. A semmire. Vagy még kevesebbre: a feldolgozhatatlan kudarcra.

Az eredményekért megszenvedtek azok, akik elődeik alacsony társadalmi helyzetéből kiemelkedtek, ám ezért se a társadalom megbecsülését – amelyért úgy gondolták, hogy dolgoztak – se az utódok háláját, vagy elismerését nem sikerült elnyerniük. A kiemelkedésért olykor nagy árat kellett fizetni: áldozatul eshetett az egészség, a család, számolni kellett a környezet ellenérzésével, s gyakran generációkon keresztül húzódtott az újra és újra generálódó félelem. Az új poszt nemcsak az odaadást,

a hűséget, és az eszmével való azonosulást kívánta meg, de rendkívül sok időt is igényelt. A „szüntelen osztályharc” állandó készenlétet, folyamatos védekezést és támadásra készülést jelentett, egyfajta szellemi lövészárk-létet, s ez a paranoiás szemlélet adta meg a szocializmus „lankadatlan építésének” hátterét. Az ideológia verbális fegyvertára is háborús kifejezésekből állt: „békeharc”, „a munka frontvonala”, „az ellenség szétzúzása” stb.¹²¹

Kévszámra jut a családra, a gyerekekre, sok a szétbomló házasság, jellemző az elfoglalt, túlhajtott és sokat távollévő apa. Az anyákra különösen nagy terhek hárulnak: nemcsak dolgozniuk kellett, és a családot ellátni, de „két műszak” mellett a családfelelősi feladatnak is megfelelni, a családi felelősség terhet egyedül viselni. Sokszor besegítenek a nagyszülők, akik a nagy átalakulások idején számos esetben többet tettek a gyerekekért, mint maguk a szülők. Ezért is beszél számos interjúalany a nagyszülők, vidéki rokonok törődéséről, két interjúalany esetében pedig a szülők állami gondozásba adták a gyerekeket. Olykor a szülők is említik a gyerekek elhanyagolását a sok munka miatt. A karrier elsőbbségét hirdető mai meggyőződésének akkoriban a szocializmus építése, a közösségért való munka felelt meg. Az ideológia szerint elsősorban a közösség, a „társadalom” feladata volt a gyerekek nevelése, szemben a be- és elzárkózó, kizárólag öns érdekait szem előtt tartó kispolgárság családközpon- tú világnézetével. Egyértelmű volt a közélet primátusa a magánélet fölött. A gyerekek keveset foglalkozó apa vagy anya ugyan elismeri, hogy nem volt ideje a gyerekekre, de ő csak és kizárólag azért dolgozott, hogy „soha ne kerüljenek olyan helyzetbe, mint én, hogy soha ne legyen olyan világ, amiből én kikerültem”.

Az élettörténetekben szinte ijesztő sűrűségben kerültek szóba a családokban előforduló egészségkárosodások. Sok tény és anekdota szól arról, hogy mit tettek a hozzá nem értő vezetők a rájuk bízott területtel, de arról kevesebbet tudunk, hogy mit tett a megoldhatatlanul nagy feladat a felkészületlen vezetőkkel. A túlzott teherterhelésben még a „párt támogatása” sem tudott segíteni. A sikeres kiemeléssel szemben a teljesítés kudarca az emberre háramlott vissza. A felvett interjúkban számos végzetes betegség fordul elő: agyvérzés, daganat, infarktus, paranoia, alkoholizmus, túlsúlyosság, depresszió. A károkozás kétirányú volt: egyrészt zavart okozott a működésben a hozzá nem értés, másrészt a működésképtelenség visszaháramlott a kiemelt vezető egészségére, s a kettő egymásra hatása egyre súlyosabb eredménnyel járt. Természetesen volt, akinek sikerült megoldania a feladatát, még ha belerokkant is, illetve aki felismerve tudásának vagy képességeinek hiányát visszatért falujába, esetleg könnyebb feladatot kért a „magasabb szervezettől”, s így óvta meg a rendszert és önmagát a nagyobb károkozástól. Az interjúk alapján kialakuló kép a kádereket egy különösen megviselt csoportnak mutatja, akik bár megszenvedték másokkal a szocializmus

¹²¹ Különös, hogy még a jelen békés demokráciájában is hogyan alkalmazzák ezt a hatalmi harcokban: miként kell felforrósítani a levegőt, ellenséget kreálni a mozgósításhoz, féltelmet és gyűlöletet kelteni a harcckészség és a győzelem érdekében.

építését, maguk is megszenvedték azt. Kudarcaik és küzdelmeik belekerülnek gyerekeik sorsába, akik ritkán értékelik pozitívan a szülők életének erőfeszítéseit. S a gyerekek olykor meglehetősen kritikus véleménye sokszor erősebb büntetés a szülők számára bármilyen politikai vagy történeti ítéletnél.

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy miként alakult a kádergyerekek sorsa, mivel magyarázható, hogy a kiemelt káderek és tisztek gyerekeinél sok esetben jelentős társadalmi süllyedést tapasztaltunk. A feldolgozás első lépésében a foglalkozás alapján bontott csoportokban figyeltük meg a mobilitást. Itt a „fegyveresek”, katonatisztek csoportjában a gyerekek pályája két világosan eltérő mobilitási csoportba rendeződött. Abban a csoportban, amelyikben a katonatiszt apa deklasszáldott, a következő generáció – a szocializmus enyhülésével – magasabb szintre emelkedett. Abban a csoportban, amelyben az apát kiemelték – katonatiszt lesz és a gyors karrier sikeres útját járja – a gyerekek nem érik el az apa státuszszintjét, sőt lesüllyednek az eredeti helyzetükhöz képest. A választ a korszak és a társadalmi eredet magyarázza. A visszaemelkedő deklasszált katonatisztek középosztályból származtak, gyermekeik számára a státuszörzés és a deklasszállással szembeni felhajtó erők a szocializmus enyhülése idején lehetővé teszik a visszaemelkedést. Az '50-es évek gyors mobilitása során pozícióhoz jutott, kiemelt tisztek, gyerekei nem örítették apáik eredményét és több lépéscsúfokot is süllyedtek a szocialista rendszer idején.

Hasonló jelenség figyelhető meg az '50-es évek gyorsan kiemelt kádereinek leszármazottainál is. Nem tudták, talán nem is akarták tartani szüleik kiemelkedett helyét, bár itt is vannak különbségek. Ahogyan a szocializmus idején deklasszáldott emberek között is találkozhattunk zülléssel, talajvesztéssel, a társadalmi elmocsarasodás jelenségeivel (alkoholizmus, önfeladás), úgy a kiemelt káderek esetei között is volt gondos szülői törődés, figyelem arra, hogy utódaik továbbvigyék, sőt emeljék a család státuszát.

Természetesen előfordul, hogy nemcsak a politikai alapon pozíciót szerzett káderek gyerekei lépnek lejjebb a szülők státuszánál. Találkoztunk olyan esetekkel, amikor a fizikai munkás családból az egyetemre kerülő, diplomáért megküzdő, első generációs értelmiségi szülők státuszszintjét sem viszik tovább a gyerekeik. Az értelmiségi pályáról való „kiugrás” magyarázata általában a pálya által kínált szerény életlehetőségekben rejlik. Értetlenül nézik a befektetett energia és az eredményül kapott életszínvonal aránytalanságát, silánynak tartják az értelmiségi életformát. Ezzel magyarázható sok első generációs értelmiségi leszármazottjának vállalkozóvá válása: az értelmiségi utkövetést megtagadva annak alacsony életígértetét állítják szembe a lehetséges vállalkozói sikerekkel.

Egy másik figyelemreméltó jelenség, amikor valaki az egyetemista koron túl, esti vagy levelező szakon kénytelen elvégezni az egyetemet, mert bár megfelelő időben is bekerülhetett volna a felsőoktatásba, apja pozíciójának köszönhetően akár felvételi nélkül is, későn ébred rá, hogy szüksége van a tudásra, vagy legalábbis a diplomára. Az interjúalanyok között találkoztunk olyannal is, akinek apja erőfeszítések árán fel-

küzdi magát, mérnök lesz, egy országos intézmény vezetője, a fia mégsem megy egyetemre, hanem apja vállalatánál dolgozik munkásként. A megkapaszkodásra, esetleg a további státuszemelkedésre inkább olyankor kerül sor, amikor a diploma igénye mellett tartalmi vonzódás, valamilyen kreatív szellemi és alkotói légkör vágya is megfigyelhető a háttérben. Amikor nem csupán a diploma, hanem az adott szakma és a megszerezhető tudás a cél.

Olyan esetekkel is találkoztunk, amikor testvérek útválasztása különbözik a törekvésben vagy az esélyek elengedése, megragadása tekintetében. Az egyik testvér képes folytatni a szülők felfelé törő eredményeit, ha eszméjüket nem is követi, a másikat eltávolítja a nézervilága szüleinek útjától és eszmerendszerétől. Az egyik vizsgált családban a gyorsan kiemelt szülők továbbemelkedni akaró gyerekei komoly célt tűztek ki, de azt csak az egyiknek sikerült megvalósítani. A másik gyerek orvos akart lenni, de nem bírta az egyetemet, s a túldimenzionált tervek kudarcainak öngyilkossággal vetett véget. Egy másik esetben az ígéretes tehetségű fiú „vörösdiplomásként” akart végezni, nagy lendülettel indult, de képtelen volt a tanulásra, nem bírta az iramot. Szülői konfliktusok, magánéleti kudarcok nehezítették az életét, rossz választástól még rosszabb választásokig sodródott, végül feladta nagyszabású terveit, alkoholista lett, és harmincas évei kezdetén alkoholizmusába belehalt.

A korábbi fejezetekben láthattuk, hogy polgári értelmiségiek is deklasszáldottak, de ezekben az esetekben az értelmiségi létnek tartalma, a tartalomnak nimbusza, a szellemi kvalitásnak becsülete volt, s mindent megtettek, hogy gyerekeik szellemi pályára jussanak, diplomát szerezzenek. Találkoztunk olyan esetekkel, amikor parasztszülő/nagyszülő azért ellenezte, hogy a gyereke tanuljon, mert a család elveszítheti mint munkáskezet, és szerintük a szülők a taníttatásért hálából csupán lenézést kapnak. Az egyik interjúalany, akinek ezt el kellett viselnie, mindegyik gyerekének taníttatásáról gondoskodott. De az ellenkező irányra is volt példa: a feltörekvő parasztok, kisbirtokosok, a kiemelkedni kívánó kispolgárok, vagy az emancipálódásukért küzdő zsidó származásúak között, akik mindent megtettek azért, hogy gyermekeiket egyetemre juttassák. Felismerik a tudás nélkülözhetetlenségét, és a gyerek taníttatásáért komoly erőfeszítést is vállalnak. Emblematikus példa az az apa, akinek a gyereke az ötvenes években „rossz káderlapja” miatt nem juthatott volna egyetemre, ezért az apa azzal a céllal lett munkás, hogy tehetséges gyereket, mint munkáskáderét, biztosan felvegyék az egyetemre.

Elgondolkodtató, hogy a kutatás során elénk került esetekben a kádergyerekek többsége miért nem képes tartani a szülői szintet? Nem kötelez a származás? Nincs a „nobless oblige”-nak szocialista megfelelője? A káderség eredete rontja le a származás becsületét? Vajon azért nincs meg bennük az amerikai *self made man* öntudata, mert nem saját maguk „csinálták” magukat? Ha pedig a Párt vagy a politika tette „nagygyá” a szülőket, az rájuk nézve olyan dicsőség, amit nem érdemes fenntartani?

A lesüllyedés legegyszerűbb szociológiai magyarázata a bourdieu-i válasz, vagyis a „kulturális tőke” hiánya. A családfő kiemelése nem jelentette a családi közösség felemelkedését, a legtöbb esetben anyagilag sem. Különösen pedig nem jelenti az új

közegben való boldoguláshoz szükséges tulajdonságok továbbításának képességét, hiszen ezekkel a hirtelen kiemelt kaderszülő maga se rendelkezett. Sokszor azért sem gondolták fontosnak a családdal és az utódokkal való különös törődést, mert hittek a társadalomban, amely úgyis mindent megold. Fontosabb megfelelni a közfeladatoknak, mint a gyerek jövőjének egyéni megalapozására fordítani a figyelmet, hiszen a nagy közösség szocialista átalakítása teremti majd meg mindenki közös emelkedésének feltételeit, s annak csupán elemi részecskéje a család.

Kevés esetben és ott is csak töredékesen érvényesül a családon belül továbbvitt értékfolyamatoság. Az alapszocializálódás idején kiemelt emberek családjában a szülő nem tudta hitelesen átadni saját életvezető értékeit. Ebben egyrészt közrejátszott az, hogy a társadalomban lejáratódott, hitelt veszített és megkopott eszmék már nem gyakoroltak vonzerőt a fiatalokra, másrészt a szülők nem tudták a saját eszméiket olyan új értékekre konvertálni, amelyek értelmet, tartalmat és célt adhattak volna a következő generációnak. Az a politikai erő tehát, ami fellendítette a szülőket, se közvetve, se közvetlenül nem jutott át a gyerekek nemzedékéhez. Adhatott ugyan társadalmi helyzeti előnyt, de nem nyújthatott olyan támasztékot, ami a belső kapcsolatok gazdagságával segít az utódoknak, hogy továbbvigyék a helyfenntartás küzdelméhez szükséges erőt, akár csak az elért társadalmi színvonal fenntartására.¹²²

A gyerekek kívülről néznek rá szüleik teljesítményére, távolról látják azokat az eredményeket, amelyek a szülők büszkeségére vagy szegényére okot adhatnak. Elfogadhatják, hogy az adott helyen és időben ez volt a szülők választása, ennek ellenére a maguk útját járják. Ha tudják is, mi volt a szülői választás értéke, motívuma, milyen hit vagy eszme volt mögötte, mára mindez más jelentőséget nyert, vagy elvesztette jelentőségét. Tarthatják korszerűtlennek vagy nevetségesnek, de kelthet igazi dühöt vagy szegyenérzetet is a gyerekekben a szülők pozíciója, élete, eszméje. Következzék egy egyszerű példa a szegyenről.

**„Édesapám meg mégse lehetett a példaképem,
mint autószerelő meg párttitkár!?”¹²³**

„Apám műszerész volt, majd párttitkár lett '57-től '63-ig. 21 éves korában bevonult, Horthy katonájaként a leszerelés előtt megállították őket az oroszok, hat évet töltött valahol Szibériában. Nagyon beteg került haza. A szüleim házassága nem volt jó, s bár együtt maradtak a gyerekek miatt, szóba került a válás. Akkor még kicsi voltam és ki

¹²² Az első generációs újjagzdogoknál, túlterhelt vállalkozóknál, elfoglalt és agyonhajszolt sikeres „szuperértelmiségieknél” is megfigyelhető hasonló jelenség: minden erőt elvesz a saját cél megvalósításának sikerorientáltsága, és nem marad figyelem – olykor talán képesség sem – a legbensőbb emberi viszonyok ki- és felépítésére.

¹²³ 69.: Gereben Éva, 39 éves, munkaiügyi intéző.

voltam akadva, hogy nem akarok elvált szülők gyereke lenni. Öten voltunk testvérek és öt gyerek taníttatása és eltartása egy fizetésből nagyon nehéz volt. Sokat kinlódta a szüleink. Most már nem vagyok olyan biztos benne, hogy egy házasságot mindenáron együtt kell tartani.

Apám folyamatosan tovább képezte magát, mezőgazdasági gépszerelő lett. '56-ban a forradalom ellen volt, s ezt mi, a gyerekei később nagyon negatívan ítéltük meg. Azt kérdeztem tőle, hogy miért állt azoknak az oldalára, akik hat évig fogva tartották? Ő azt mondta, hitt benne. Akkor kezdődött az ellenállásunk, amikor választhattunk, hogy belépünk-e a KISZ-be, és senki sem akart tag lenni. És van egy emlékem a gyerekkoromból, amikor nem értettem, hogy ha az osztálytársaim elmehettek templomba, akkor én miért nem mehettem el. Ez a kirekesztettség érzését keltette bennem, amit főleg a tanárok éreztettek velem. Egyszer elmentem, és a pap nagyon megörült nekünk. Végül bérmlákoztunk is, amiből óriási botrány lett. Behívták apámat a pártbizottságra, kirakták, és visszakérült az autószerelői állásba. Persze megrótt bennünket, hogy miért tettük ezt. Pedig nem biztos, hogy egy gyereket meg kell azért róni, mert elment a templomba. Az volt apámban, hogy amiatt rakták ki, mert megbízhatatlan, akinek a gyereke templomba jár. Végül is megbocsátotta nekem, és nem érzi negatív dolognak az életében. Én meg örültem, hogy végre kikerültem a gyűlölt körből.

A rendszerváltozáshoz próbálok alkalmazkodni, s most már úgy érzem, hogy képes vagyok elfogadni bármilyen társadalmi rendet. A szocialista rendszerről inkább ne beszéljünk. De a mostaninak is csak a hiányosságait látom. Még hány évet kell kibírni! Egyre nehezebbek a körülmények, rengeteg hajléktalan van, sorakoznak a ki nem fizetett rezsiszámlák, érkezik az OTP fenyegetése a kamatadási kölcsönnel. Talán el sem megyek többet szavazni, annyira elvesztettem a hitemet. Nem bízom az ország felemelkedésében, akármilyen párt veszi is át az irányítást. Én szakközépiskolába jártam, de már az elején rájöttem, hogy rosszul döntöttem. Nem engedtek iskolát váltani. Romantikus lélek vagyok. Sokkal könnyebb helyzetben van, ahol ügyvéd vagy orvos az apa vagy az anya, s a gyerekek ebbe születik. Nálunk meg? Látja! Édesanyám hátába volt, édesapám meg mégse lehetett a példaképem, mint autószerelő meg párttitkár!?”

A káder szülők megítélésében nemcsak a korszakváltozás szemléleti módosulása, a gyerek rendszerváltás utáni politikai nézetválasztása, de a szülők és gyerekeik közötti belső viszony is tükröződik. Van, aki menti a születi, de elítéli a rendszert, van, aki elítéli a szüleit, de mentséget talál a rendszer értelmére, van, aki a rendszert és a szülőket is egyaránt vétkesnek találja, és van, aki közömbös, akit nem érdekel, mit és hogyan tettek a felmenői. A kiemelt kádergyerekek közül többen már a szocializmusban is elfordultak szüleik útjától és hitétől, még ha annak előnyeit ki is használták. A világ is nagyot fordult azóta, és más jelentőséget kaptak a hajdan követett szülői eszmények. Az új világból visszamenőleg értelmetlenné, sőt érthetetlené válik az, ami akkoriban az élet értelme volt. Valószínűtlennek tűnik innen az akkori fanatizmus, érthetetlen az a lelkesedés, amiért életet, családot, és egészséget áldoztak.

Ezért sem működhet az a felhajtó és fenntartó erő, aminek segítségével a szülők kiemelkedtek: nem hatja már át az életüket az eszme szolgálata, nem jelent érdemet

az áldozatkészség, a politikai elhivatottság tartalma gyökeresen más lett. A mai hatalmi kavalkádban elenyészett vagy más értelmet kapott az önfeláldozás egy nagy(nak gondolt) politikai-eszmei feladatért. Előfordult az is, hogy a közvetlen leszármazott érezte illegitimnek szülei kiemelését, a gyerekeknek se képességük, se kedvük nem volt ahhoz, hogy a káderlét adottságaival éljenek (34, 35.), így beérték kisebb kihívással és alacsonyabb társadalmi hellyel. Mintha a szülői státuszhoz képest süllyedő pályára állt gyerekek ezzel a magatartással látens módon mutatnák, hogy a szülők útja nem vezet tovább.

Mindig kérdés, hogy mi történik szülő és gyerek között, ha mély felfogáskülönbség alakul ki a két generáció között. Különösen, ha a domináns társadalmi ítélet is megosztja őket, és ha – mint az előző esetekben – a hajdani szülői elhivatottságnak nem marad társadalmi tartó közege, hitelét nem erősíti történelmi értelem, a társadalmi értékrendváltás érvénytelenné teszi a hajdan hitelt bevett hadállások lelkesedéssel és fanatizmussal fenntartott eszméit. A szülők megítélésében éppen a külső világ és a belső hatalmi viszony érzelmi kettőssége nehezíti a kapcsolatot. Az eltérő nézet el is szakíthat lázadással a szülőktől, de gyermeki megértéssel köthet is hozzájuk, vagy éppen elnéző eltávolodással eloldhatja magát tőlük. És lehetséges olyan kettős kötöttség is, amikor nehéz megőrizni a személyiség belső koherenciáját hányódás és ambivalencia, szeretet és gyűlölet, elszakadás és visszafordulás között. Ha a felnőtté válás, a leválás politikai és világnézeti tartalommal terhelődik vagy éppen könnyebbedik, generációs konfliktust is generálhat.

A „rendszeridegen elemek” szocialista nosztalgiája

A következőkben az interjúalanyok azon csoportjáról lesz szó, akik bár se a rendszertől nem kaptak nagy lehetőséget, se az eszmében nem hittek, visszatekintve az új kapitalizálódás idejéből nosztalgiát éreznek a szocializmus iránt. Ők voltak azok a rendszerkritikusok, akik most kései siratókká válnak.

Eszme és létalap se a szocialista rendszer virágzása idején, se a rendszer elmúltával nem szükségképpen fedik egymást. A karrier nem minden esetben járt együtt az eszmék vállalásával. A '70-es, '80-as években a hatalom nem minden posztpon tartott igényt hitre és lelkesedésre, a rendszerváltás után pedig különösen érthető, hogy az érzelmeiben ellenzéki, volt sikerkáderek egy része boldogan szabadult meg az eszmei ballasztoktól, és talán már szégyellt elvektől. A jelenleg vizsgált különös csoport tagjai sikereik alapján leginkább a szocializmushoz kötődtek, pedig elvi ellenzői voltak a rendszernek. Mivel azonban a szocializmus diszfunkciójából, hibáiból, és hiányosságaiból alakították ki a maguk pályáját, a szocializmus összeomlása alkotói és egzisztenciális válságot jelentett számukra. Bár szakmájuk, foglalkozásuk, nézeteik számára a szocializmus börtön volt, s maguk is rendszeridegenként élték át a korszakot, a rendszerváltás után, visszatekintve, mégis életük csúcspontját, legpozitívabb időszakát látják a szocialista rendszerben. A nyitottság, a szabad piac, a demokratikus nyílt-

ság, az eszmék, gondolatok és művek szabad áramlásának hiánya, nem pedig megéléte jelentette életük keretét, mely alkotásaiknak és működésüknek különleges értelmet és tartalmat adott.

Ahogy az egyéni emelkedés és a viszonylagos biztonság nem jelentette automatikusan, hogy a kedvezményezettek a rendszer híveivé váltak, úgy a rendszeridegen, sőt a rendszerből kizárt, ellenzékiességüket kifejező „eltúrt maszekok”, az ellenzékiesség határát súroló popzenészek vagy alkotó értelmiségiek kilencvenes évekbeli „szocialista nosztalgiája” is érthető, hiszen ez utóbbiak ellenzéki létük kifejezésével alkothattak jelentőset, s művészetük az elmúlt rendszerben rendelkezett viszonylag széles, rokonszenvező közönséggel. Bár a rendszer számukra politikailag rosszabb volt, személyüket és alkotásaikat akkor jobban be- és elfogadta saját közegük. Az alábbiakban a szocializmusban a szocializmus ellenére elért sikerek néhány története következnek.

„Itt az örökös bizonytalanság miatt az emberek kénytelenek állandóan feltalálni valamit”¹²⁴

„Nálunk családi eredetű a feltaláló tehetség. Egyik oldalon gazdaember volt a nagyapám, másik oldalon anyám részéről nagyon szegény parasztemberek voltak. Kellett is 12 évet várniuk egymásra, amíg végül összejöhettek. Amikor aztán a gazdákat tönkretette a szocializmus, nem volt akadály a házasságnak. Az anyai nagyszülőknél a fő mesetéma az volt, hogy szikes talajt vásárolt a nagyapám, és azt rizstermeléssel javította föl, ami akkoriban országos visszhangot keltett. Nagy szenzáció volt, hogy néhány évnyi rizstermelés után már búzát is lehetett termelni a szikes talajon. Nagyapám szélérőművet is kitalált. Kis szélkerék volt a tanyáján, amivel autóakkumulátort töltöttek, s így a legközelebbi lakott területtől 15 km-re lévő tanyán villanyvilágításuk volt.

Az apám egyszerű ember volt, műveletlen, de ő is feltaláló tehetség lett volna, ha tönkre nem megy, és inni nem kezd. Súlyos alkoholista lett, de rengeteg ötlete volt. Egyébként ez nem egy nagy különlegesség Magyarországon, mert itt az örökös bizonytalanság miatt, az örökös vagyoni zuhanás miatt borzasztó nagy tere van a második gazdaságnak, ahol az emberek kénytelenek állandóan feltalálni valamit, hiszen ha nem lehet semmihez hozzájutni, akkor pótolni kell az illető dolgot valamivel, és hát ebben az apám eléggé tehetséges volt. Ő mindig megkereste a magát fusizással, mosógép-, meg centrifugajavítással, meg hasonlókcal.

Nekem gyerekkoromban dolgoznom kellett, mert amikor apám már nagyon ivott, és kevés pénzt adott haza, akkor havonta 5-600 forintot haza kellett adjak. Elektromos berendezéseket fusiztam 14 éves koromtól. '56 után lettem népszerű, mert csináltam detektoros rádiót hangszóróval, így az áramszünetekben is tudtuk hallgatni a Szabad Európát. Már gyerekkoromban feltaláló akartam lenni, fő példaképeim Ellis és Edison

¹²⁴ 65.: Kovács-Nagy József, 51 éves, szellemi szabadfoglalkozású, feltaláló.

voltak, a két legnagyobb amerikai feltaláló, az ő életútjukat tanulmányoztam, meg a tanáraim is mind azt mondták, hogy az olyan embernek, amilyen én vagyok, óriási lehetőségei vannak. Sok okos ember mondta nekem, hogy vagy fogjam be a szám, vagy menjek ki Nyugatra. Én nem disszidáltam volna semmilyen körülmények között. De mindig fusztam. Anyám volt Magyarországon a hetvenedik, akinek volt televíziója. Összeraktam neki egy rongcsot egy kísérleti szériából, amit egy ezermesterboltban vettem.

Aztán hangerősítőket csináltam zenekaroknak, csatlakoztam is az egyikhez, amelyik sokat járhatott külföldre. A régi rendszernek a körülményei óriási mennyiségű információhoz juttattak engem, előnyt adva a többi emberrel szemben. Mivel volt protekcióm meg útlevelem, az én tudásom sokkal nagyobb mértékben nőtt, mint azoké, akik az egyetemen maradtak. A karrierem annak idején ahhoz kapcsolódott, hogy rengetegen tanulhattak egy-két évet Amerikában a Ford Alapítvány támogatásával. Mivel az állam döntötte el, hogy ki megy, többnyire párttitkár gyerekek meg hasonlóké járka ki Amerikába. Ezek mindig hoztak magukkal egy nagy köteg floppy lemezt, hogy idehaza a számítógépen ők azokat a szoftvereket, amiket ott kifejlesztettek egészségügyi, biológiai, biokémiai használatra, majd idehaza használni fogják. Itthon aztán a legnagyobb megdöbbenéssel vették észre, hogy nincs hozzá hardver, vagyis hogy nincs számítógép. Akkoriban én a zenekar útlevelemmel bejártam az egész világot, és be tudtam hozni rengeteg mindent. Behoztam kb. 40 számítógépre való alkatrészt, és elkezdtük a nejemmel gyártani. Közben a nejem azért végezte el a főiskolát, hogy iparendélyt tudjunk kapni számítógépgyártásra. Valamilyen automatizálási gyorstalpaló főiskolára ment, amelyikre rá lehetett fogni, hogy van köze a számítógéphez.

Csináltam egy számítógépes programot a Haematológiai Intézet számára, melynek köszönhetően össze tudták hangolni a donorokat a betegekkel és az orvosokkal, s amelynek köszönhetően, a balesethez képest másfél-két órán belül át tudták ültetni az adott szervet. Ezzel kezdődött volna a karrierem, de megszakadt, mert nem voltak jók az esélyeim, meg állandóan kitaláltak valami új törvényt, amitől semmivé vált, amit addig csináltam. A rendszerváltás nem lendítette meg a dolgomat, ahogy hittem. Azt gondoltam, hogy na, akkor most szabad a vásár, kapitalizmus van, rögtön be is jelentettem két találmányomat. Az mindenképpen pozitív változás, hogy elméletileg nem lehet politikai okokra hivatkozva leállítani valamit, csak hát most nem igazán megy a dolog. Várok, várok, aztán majd meglátjuk, mi lesz. De elmenni nem akarok az országból semmiképpen sem.”

A sikere addig tart, amíg itthon szocializmus van, tehát zárt a rendszer, amíg importtilalom gátolja a kereskedelmi áramlást, amíg az informatika csak részben jut be az országba, a kiépítése hiányos, behozatala féllegális. Szükségessé válik feltalálni azt, amit „odakint” már feltaláltak, és a sajátos fél-csempészési formák, féllegális utak kiegészítéseképpen nélkülözhetetlen az innováció. Kuczi Tibor külön fejezetet szentel a könyvében¹²⁵ a „kreácsolóknak”, a kreativitást és a barkácsolást egy személyben egyesítő, jellegzetes vállalkozói típusnak. Ha valakinek módja volt utazni, és pénzhez jutott, könnyen forgathatta azt úgy, hogy a kielégítetlen hiányok, szükségletek kisebb-

nagyobb feloldásával meggazdagodott. A szocialista korszak egyik lehetséges siker története némi vagánysággal és feltalálói képességgel a hazai hiányból és az amerikai embargóból építi fel önmagát. Amikor megnyílt a világ és szabad lett a kereskedelmi áramlás, már cégek sokasága kínálja a szocializmusban hiányzó eszközöket. Ekkor már hiába van innovációs tehetsége valakinek, ha nem talál gyártót, ha a szűkeállomány nem találkozik beruházóval, ha nincs hozzá csapatmunka, ha nincs előkészítve számára a piac, nem jut előre.

A szellemi szabadság hiánya, a kifejezés korlátozása, a bezártság teret ad azoknak, akik elég bátrak és szókimondóak, s képesek a lezárt falakon keletkezett réseket, átmeneti lazaságokat kihasználni, amivel hol egy kisebb közösség, hol a nagyvilág elismerését nyerik el.

Az ellenzéki költő, énekes¹²⁶

„A szüleim a Fényes Szelek nemzedékéhez tartoztak. Hittek a kommunizmusban. A haború után az első 3-4 évet együtt csinálták. De az apám amiatt nem haladhatott előre, mert Horthy hadseregének volt az alkalmazottja. Rettenő bonyolult ez. Megtagadja a lakit a múltját, oda már nem mehet vissza, és újat kell építenie. De újat építeni meg nem tud, hisz a bolsevizmus sem hozott neki megváltást. Maradt a félelem meg a szorongás. Az anyám maga maradt, három éves koromtól egyedül nevelt engem és leánytestvéreimet. Anyám a dolgozók gimnáziumát végezte, a szocialista rendszer támogatásával került egyetemre és komoly sikereket ért el a szakmájában. Értelmiségivé vált, igen megbecsült volt még nyugdíjason is visszahívják, és dolgozik. Elhagyta a vallását, mert az volt az ígérem, hogy ha megtagadja a hitét, akkor jön egy másik. Kiölték belőle a vallást. De az az ígéret, ami miatt dolgozott és élt, ami miatt ateista lett, az meg nem jött be.

Gimnazista koromban kezdtem írni szövegeket, verseket. Engem a politikai kényszer nem kifelé szorított, hanem befelé. 18 éves koromra megtanultam a zeneszerzés alapjait a helyi zeneiskolában. Akkor eljöttem egy repertoárral Budapestre, illetve az ország több pontjára. Egy év alatt bebizonyítottam magamnak, hogy valami olyan stílust csinállok, amit senki nem tud. Ezt elnevezték pol-beatnek, én szanonnak hívtam, szöveges dalnak. Bejártam a főiskolára hallgatni Kurtág-, meg Szokolay-órákat, népzene, a 20. század muzsikáját. Jártam az országot. A legkisebb klubok mind az enyémekek lettek, néha költséget is vittem magammal. Faluról falura végigjárhattam az egész országot, a főváros klubjait is, a vidéki városokét is, ezzel telt az időm. Azokon a kis helyeken szinte gátlanul beszélhettem azokról az álmokról, amit egy Kárpát-medencei gondolkodó elmondhat. Az egyenjogúságról, az önállóságról, egy nép, egy nemzet kultúrájáról, mi a kommunizmus, mi a nacionalizmus, mi a szocializmus meg hasonlóké. Ha egy-egy megyéből ki tiltottak, még mindig maradt másik tizenhat megye.

¹²⁵ Kuczi 2000.

¹²⁶ 54.: Somorjai Béla, 45 éves, énekes, költő.

Volt, hogy nem volt munkám, mert kitaláltak valamilyen marhaságot az elvtársak, hogy a 300-nál nagyobb befogadóképességű termekbe ne rendezhessenek nekem előadást. Aztán elfelejtették ezt a rendeletet, és megint volt helyem: azt mondták, hogy gyere be a 12 személyes kamaraterembe, és tarts három előadást. Következtesen azokat a költőket kerestem ezekre az előadásokra, akik meghatározók voltak a közgondolkodásban. Az ő költészetük még pregnansabban mutatta meg a hivatali kultúrpolitika ellenében létrehozott lélekszabadságot. A Kádár-rendszer és a bolsevizmus mindent ellenőrizni akart. Ezt az ember nem tűri el. Keres életteret magának, mert szabadságra született. Mi ezt akaruk. Ki akartam menni az országútra, leinteni az első autót, bemenni egy kultúrházba, találkozni a közönséggel, és az általam okosnak, jónak vélt gondolatokat elmondani, olyanokat, amelyek a közösséget is erősítik esetleg. És ezt a közösséget magyar népnek hívják.

Tömegek töltötték meg a kultúrotthonokat, klubokat, ahol felléptem. A saját dalaimat, szövegeimet ezek énekelték. Kézről kézre adtak, vártak, amerre csak mentem. A hivatalosak hol eltoltatták, hol elfogadták, de mindig voltak olyanok – a hivatalosak közül is –, akik fontosnak tartották, hogy élénkeljem, amit gondolok. Azok, akik maguk is változtatni akartak volna a világon. Az elmúlt rendszerben semmit sem tartottam jónak, de volt egy fajta lehetősége a gondolkodó embernek, hogy hozzájuthasson könyvekhez, filmekhez, gondolatokhoz. Ez az új rendszer, ami most van, ez semmilyen. Ez egy magát demokratikusnak mondó hatpárti diktatúra. Az ellenzéknek sem tudok drukkolni, a kormányt se szeretem. A parlament üres, amikor rólam, vagy a diákokról, vagy fontos dolgokról beszélgetnek. A most hatalmon lévő értelmiségi gárdát olyan képzési rendszerben termelték ki, amivel senki nem volt megelégedve, ezek mégis arra építenek, hogy ők akkor, a múlt rendszerben jogászok, mérnökök, közgazdászok lettek. Tehát ők váltig okosok. Döbbenetes, hogy az értelmiségi mivoltot, amit a Kádár-rendszertől kaptak, azt ők most felsőbbbségi, azaz értelmiségi szinten még hatalomgyakorlásra is használhatónak tartják. Ez olyan anakronizmus, amin véleményem szerint 50-60 év múlva, ha egyáltalán rend lesz itt Európában, harsányan fog röhögni mindenki.

Nagyon sok egykori klubvezetőből tanár lett, diplomás ember, ők ma vezető emberek az önkormányzatokban, a rendszerváltás során kerültek felülre. Úgyhogy nyugodtan be-mehetek egy önkormányzathoz, hogy elmondjam az álmaimat, amire megmondják, hogy van lehetőség vagy nincs, vagy várjak, vagy más módon közelítsük meg a tervet. Viszont elvesztettem a kisközösségeket. Ez a nagy változás. Megszűntek azok a kis klubok, helyiségek, ahol annak idején játszhattam. Az új Magyarország világrendjének én nem tudok megfelelni.”

Vállalkozók szocialista nosztalgiája

Meglepő volt azoknak a vállalkozóknak az álláspontja, akik számára a rendszerváltás hozta el mindazt, amire a szocializmus idején hiába sóvárogtak: a jogi és gazdasági felszabadulást, a piacot és a demokratikus törvénykezést, a meginduló gyorskapitalizálódás idejéből mégis nosztalgikusan tekintenek vissza a '70-es, '80-as évekre, a szinte idillinek érzett vállalkozói sikerkorszakukra. Ezek a vállalkozók – korábban

„maszekok” – a szocializmus alatt a szorító hiányt oldották a tevékenységükkel, az ellátás szükségességét enyhítették, valamivel elviselhetőbbé tették a rendszert. Az ő hiánypótló működésük talaját vesztette a rendszerváltással.

„A maszekok élték a maguk virágzó életét, a rendszerváltással tönkre mentek, vissza is sírják a régit”.¹²⁷

„Az elmúlt rendszerben nem volt annyi problémája a szüleimnek, mint most. És nekem sem voltak különösebb problémáim. A rendszerváltás egyetlen egy jó dolgot hozott számunkra, a lehetőséget. De ennél többet nem. Borzalmas a nyugdíjasok helyzete, létbizonytalanság van, nem igen lehet tervezni. Az elmúlt rendszer valamelyest kiszámítható, kiegyensúlyozott volt, legalábbis, ami a munkahelyeket illeti. Az, hogy mi történt az ország gazdaságával, mennyire adósodtunk el azért, hogy ezt a színvonalat tartani tudjuk, az egy másik dolog. Viszont óriási bűne annak a rendszernek, hogy egyszerűen szétrombolta a mezőgazdaságot.

Én csak vállalkozói szempontból tudom megközelíteni a múlt rendszert. A vállalkozóknak a helyzete eléggé be volt határolva, nem voltak olyan lehetőségeik, mint ma. Persze a kis maszekok élték a maguk csodálatos, virágzó életét, ők azok, akik a rendszerváltással tönkre mentek, vissza is sírják a régit. Pedig volt abban is legalább olyan sok rossz, mint ebben. A szocialista rendszerről nem gondolok semmit, az egy állapot volt, erre az országra rákényszerített állapot. Ma pedig elszabadult, bizonytalan állapot van. Szerintem előbb-utóbb le fognak szokni a múlt rendszernek a szidásáról, mert aki abból a közös tányérból evett, amiben legalább volt valami, az most rácsodálkozik, hogy a maga tányérjában kevés van, és akkor elfelejti azt, hogy annak idején a közönsben mitől volt annyi, amennyi. Soha senki ne felejtse el, hogy honnan jött! Nekünk magyaroknak – ezt a társadalom nem felejtheti el – volt egy 40 évünk, amit egyesek hajlamosak elfelejteni. Abban nőttünk föl, annak köszönhetjük, hogy most idáig jutottunk. Én soha nem felejttem el, hogy hol születtem, milyen családban nőttem, nevelkedtem, hova jutottam. Van, akik elfelejtik, sajnos sokan.”

„Most megmondhatom a véleményem, de ugyanúgy nem történik semmi”.¹²⁸

„A régi rendszerben lehetőség volt a tanulásra, aki akart dolgozni, annak volt munkája. Mindenkinek volt egy létminimuma, ami megadatott. Lehetett tervezni, az ember tudott a jövőre gondolni, volt kilátás. Akkor elviekben volt csak szólásszabadság, most jogilag is van, megmondhatom a véleményem, de ugyanúgy nem történik semmi. Énnekem a régi

¹²⁷ 79.: Balog Gábor, 42 éves, vállalkozó.

¹²⁸ 62.: Miklósi Annamária, 41 éves, vállalkozó.

rendszer jobban tetszett. Biztonságosabb volt. Ma nagyon romlott a világ. Anyagilag, gazdaságilag, erkölcsileg, közbiztonságilag. Munka és pénz nincs, szegénység van. Ami a parlamenti üléseken történik, az felháborító. Olyan, mint egy zsibvásár. Az ember pirul, hogy kiket is választott oda be! A pártok csak magukkal foglalkoznak, nem az országgal, csak a saját érdekeikkel.”

**„A rendszerváltásban mindenki bizakodott,
de most már lassan elviselhetetlen.”**¹²⁹

„Nekem a régebbi rendszer jobban tetszett. Tudtam, hogy mi van. Ez az új rendszer még nem az igazi. Nem lehet tudni, hogy mi lesz holnap. Régen tudtam, hogy a fizetésem etől a naptól eddig elég. Ma ezt nem tudom. A múlt rendszer mindent biztosított, tanulást, munkát, mindent. Ma a tanuláshoz is rengeteg pénz kell. Mindig a pénz dominál. Régen minden ingyenes volt. Persze akkor is voltak problémák, mert voltak igazságtalanságok, és aki párttag volt, az előnyben volt. Ezzel mi sem értettünk egyet, és akkor nem lehetett nyíltan véleményt mondani, mint ma. Ma legalább szólásszabadság van, és meg lehet mondani, ha valami fáj. A rendszerváltásban mindenki bizakodott, de most már lassan elviselhetetlen.”

Talán különös olyanoktól hallani nosztalgikus hangokat a szocializmusról – igaz, a rendszerváltozás utáni csalódást követően –, akik a szocializmus regnálása alatt szóval és tettel bírálták a rendszert, működésük lényege szerint „rendszer-idegenek” voltak. Sajátos visszavágással idézik fel azt az időt, amit bíráltak, azt a rendszert, amivel szemben álltak. Paradox módon emlegetik a hatalmi építmény antidemokratizmusát, szabadsághiányát, mindazt, ami működésüket korlátozta bár, értelmet adott neki. Akkor legalább „szükség volt rájuk” – most légüres térbe kerültek. Ellenzéki gondolatviláguk és kifejezésmódjuk tápláló talaja a szocializmus volt, miközben minden gesztusuk a reményről szólt, hogy ez a rendszer egyszer majd összeomlik, és akkor végre megnyílik előtük az igazi világ.

Ha profán dolog is összekeverni a tárgyi hiányt a szellemi ínséggel, a körülmények hasonlóak: a szocializmus hiánygazdasága, termékeinek gyenge minősége, rossz működése adott táptalajt és különösen fontos jelentőséget a maszek világnak, fuszóknak, kisiparosoknak, kereskedőknek, a második gazdaság termékeinek és közvetítőinek. A mezőgazdaságban a háztáji gazdaság virágzása, a melléküzemágak és kooperációja a szövetkezetekkel a szocialista világ egyedülálló agrárgazdasági sikertörténete volt. A szocializmus iparának gyenge minőségét jobb minőséggel helyettesítették, pótolták az áruhiányt, ha zökkenőkkel is, de oldották a közellátás és a szolgáltatás zavarait. A feltalálónak kényszerűséget, egyben teret adott ez a talaj ahhoz,

hogy a hiányt és az elzártsgot invencióval pótolja. Valamennyien a rendszer szorításában virágoztak, annak hibájából éltek.

És a hiányzó szabadságot, a bezárt gondolkodás kötöttségeit lépték át a szabad-szellemű alkotók, gondolkodók is, amikor műveikkel kifejezték a kevéssé kifejezhető, esetleg tilalmasat, s ezért volt nekik annyira hálás az igazságra kiéhezett közönség. Mászt képviseltek, mint amit várt tőlük a hatalom, s ez emelte meg szellemüket és bátorságukat. Az tette népszerűvé, ami korlátozta őket: a szocialista politika hol engedélyező, hol tiltó akcióinak váltakozása. Miközben adott esetben működésüket gátolta a tiltás, ez adott hírt róluk, növelve közönségüket, bámulóikat. Csak kevesek vállalták azt a rizikót, amelyből egzisztenciális kockázatuk mellett nimbuszuk, népszerűségük is eredt. Ki merték fejteni azt, amit nem volt szabad, vagy nem volt ajánlatos, és amit csak kevesen mertek nyilvánosan elmondani. A sikerhez természetesen nem volt elég az ellenzéki attitűd, színvonalas alkotásra is szükség volt. El kellett találni a kifejezést, a hangot, amivel a hallgatók, a nézők egynek érezhették magukkal.

Mai megrendülésük egyik oka a kialakult „vadkapitalizmus” torzulásain, a hatalom és pénzszerezés gátlástalanságain túl, a demokrácia gyermekbetegségei és a politika mindent túlharsogó, sokszor gyomorkavaró vitái mellett, hogy elvesztették a szocializmus biztosította fontosságukat, egyedi szerepüket és népszerűségüket. Megdöbbenő szembesülni a vágyott szabadság idején azzal, hogy egykor kivételesnek tekintett produkcióik leértékelődtek, közönségük és követőik elhagyták őket. Az elnyert szabadságban beáramló, olykor berobbanó kínálatok idején egyszerre érdeklenné és jelentéktelenné vált, amit létrehoztak, tettek, írtak, énekeltek. A kettős érzés terhet nehezét viselik: miközben a rendszerváltozás miatt megkönnyebbültek és felszabadultak, most vált nyilvánvalóvá, hogy a szocializmus volt az ő valódi közegük, ott találták meg kifejezésük hangját és közönségüket. Igaz rájuk, amit az orvosi szakmáról szoktak mondani, hogy „abból él, ami ellen küzd”. Most, hogy nincs mi ellen küzdeni, nehéz ráérezni, ráhangolódni és rákészülni az új versenyre. Megváltozott a kultúra szerepe, megváltozott a súlya. A hirtelen berobbanó nemzetközi sikerprodukciók előntik a köztereket, a nagy és kis színpadok piaci elvű működésre váltanak, a „siker = közönség = pénz” képlete alapján. A nyitott világ beáramló hangjaiban, képeiben, gondolataiban, sűrű kínálatában elvesz az egykori ellenzéki hang. A szocializmusban az a feszültség fűtötte az alkotást a gondolat és művészi kifejezés átütő erejében, ami a kifejezés belső kényszere és külső akadályoztatása között létrejött. A rendszerváltással ennek a magatartásnak nem az értelme vagy a célja veszett el, hanem a feszültsége oldódott fel, a kimondás bátorsága vált fölöslegessé. Elveszett a belső-külső feszültség fűtőanyaga. A diktatúra elmúltával a lehetőség könnyebbé, okozta a nehézséget, a túlkínálat sokfélesége elvesztettségérzést keltett. A közlések túlharsogták a visszhangtalanságot. Nem az igény veszett el, még lehetőség is több adódik az új rendszerben – hanem a figyelő, reagáló, érzékeny, igazat igénylő gondolatok bensőséges közönsége és tere szűkül néha láthatatlanná.

¹²⁹ 28.: Máthé Ferenc, 42 éves, szerelő, egyéni vállalkozó.

A szocializmus emblematikus osztálya: a munkásság

*„De – elvtársaim! – ez az a munkásság,
mely osztályharcban vasba öltözött.”*

József Attila: *Munkások*

A következőkben röviden áttekintjük, hogy a vizsgált családok körében mi történt a munkásokkal. Azokkal, akiket a szocialista ideológia és a propaganda nem csupán a rendszer bázisának, de „vezető erejének” is mondott. A rendszerváltást követő első öt évet a munkások körében a munkahely elvesztésének megrázkódtató tapasztalata jellemezte. 20 családban volt munkás a családfő, három kivételével mindegyikük elvesztette a munkahelyét. Az álláshelyek elvesztése a gazdasági struktúraváltásból következett, a rosszul teljesítő üzemeket vagy bezárták, vagy tönkrementek, ha megmaradtak, a „karcsúsítás” miatt bocsátották el az embereket.

A változás akkor is sokszzerű hatást váltott ki, ha a sokkterápiát nem akarták nálunk alkalmazni. A megrendítő változás lélekben azokat is visszafordította a szocialista biztonság felé, akik egyébként óhajtották a rendszerváltozást és erősen kritizálták a szocialista rendszert. A létalap elvesztése mellett – bár az is elég lett volna – a társadalomban uralkodó hangnemváltozás is megviselte a korábbi „dolgozókat”. Pedig a szocializmusban a munkások érezhették a legközvetlenebb módon a hatalom fennhangon mondott szövegei és a saját helyzetük között lévő ellentmondást. Egyenlőséget mondtak, miközben újfajta megkülönböztetések jöttek létre. Vezető erőnek nevezték őket, de még a saját ügyeikért se lehettek felelősök. Azok hirdettek osztályhűséget, akik a leginkább hűtlenné váltak tetteikben és szavaikban a saját igazi vagy vállalt eredeti osztályukhoz, ha igaz volt egyáltalán, hogy munkáscsaládból származtak.

Többen is szóvá tették az interjúalanyok közül, hogy bármennyire is hazugnak gondolták a munkáosztály szocialista dicsőítésének szlogenjeit, fájó, hogy a rendszerváltás után még csak ki se mondják az emberek a szót, hogy „munkás”. *„Én csak azzal az emberrel vagyok jó viszonyban, aki a munkást, mint embert értékeli. Én nem kívánom, hogy a tenyerükön hordjanak, csak tegyék oda azt a szót, hogy munkás. Miért kell kitörölni még a szótárból is? Mi a bűnünk? Hogy munkások maradtunk? Neveltem két gyönyörű gyereket, két unokát, téglákból raktuk össze az országot a háború után. Mi bűnünk van nekünk azért, mert munkások voltunk? (25.)*

Munkáskutatókat a '90-es évekből alig lehet találni. Miközben tekintélyes szakirodalom áll rendelkezésre a régi és új elitekről, a rendszerváltás utáni munkások helyzetének és életfeltételeinek értékelésével egyetlen jelentősebb munka sem foglalkozott – írja kutatásaihoz a korabeli irodalmat hiányolva Bartha Eszter.¹³⁰ A hazug

¹³⁰ Lásd: Bartha 2002: 117–149.

dicsőítés hazug elhallgatásba fordult. És a munkanélküliség, a reálbér csökkenése, az elvesztett jóléti kedvezmények, az elemi jogbiztonság hiánya mellett ott volt a munkások számára a ténylegesen megrázkódtató érzelmi veszteség, amelyet úgy fogalmazott meg az egyik interjúalany, hogy *„a munkások körül kihűlt a levegő.”* A létfeltételek romlása, helyzetük ellehetetlenülése mellett munkájukat és munkás mivoltukat tekintve a rendszerváltást mint drasztikus értékvesztést élték meg. Általában a fizikai munka értékvesztéséről, a munka becsületének hiányáról beszéltek, de többször szóba került a magyar munkás teljesítményének leszólása is.

A beígért szabadság – és a megvalósult kiszolgáltatottság

Komoly eszmetörténeti feladat lenne egybegyűjteni, hányféle mozgalom épített a munkáserőre, hányféle szabadságígért mézesmadzagját húzták el a munkások orra előtt a század folyamán, hányféle szociális és szocialista elképzelés perspektíváját tárták a munkások elé. A szocializmus a munkásság tőkés rabságtól való megszabadulását ígerte. A marxizmus mozgalma „legkövetkezetesebb forradalmi erő” forrása-ként emelte öntudatra a munkásságot, amely a kapitalizmus bukásával „csak láncait veszítheti”. A diktatúrává vált rendszerben azonban még az elemi szervezkedési jog sem volt biztosítva számukra, nem volt szólásszabadság, s a munkaválasztást még a helyhez kötöttség is nehezítette. A rendszerváltozással induló új demokratikus rend az emberi jogok szabadságának beteljesítésével a munkásoknak is elhozta a szabadságot. De a máskor-mástól-másképpen beígért szabadság megvalósult keretei végső soron kevésbé különböztek az előző „szabadságtól”. A munkásoknak mindkét esetben nagy – előbb politikai, később gazdasági – nyomás alatt, erős kiszolgáltatottságban kellett életesélyeiket megteremtteniük.

Hogy mi történt a szocializmusban a rendszer „vezető erejével”, a soha be nem teljesedett felszabadítást vezető munkáshatalommal, az legalább akkora történelmi skandalum a megalapozó marxista eszme szempontjából, mint a szovjet rendszer által kisajátított baloldali mozgalmak eltorzulása. Az otromba diktatúrává változtatott rendszer az eszmei alapokat dogmákká tette, az ideológiát államvallássá merevítette, hosszú időre ellehetetlenítve és kompromittálva az eredeti gondolatot. A munkások keze éppúgy meg volt kötve, mint mindenkié. Nem lehetett szervezkedni, szabadon szólni, szolidaritást vállalni, érdeket „artikulálni”. E helyett azt hallgathatták, hogy ők a társadalom vezető ereje. A munkásság érdekképviselőit, a szakszervezeteket a szocialista rendszer hatalmas bürokráciává növelte, feladatukat pedig a közvetítő szerepére zsugorította. A Pártközpont „elitje” a munkások nevében gyakorolta a diktatúráját mindenki, így a munkások felett is. (Petri szerint: „önrézmuralom”).

A szocializmus retorikája az ideológiának megfelelően pátosszal emelte meg a munkáslét eszméjét, miközben a mindennapi élet munkásvilágát lesüllyesztette egy engedelmeskedő, függőségben élő, a minimális mozgásszabadság gyakorlásától is

eltöltött, passzivitásra és a diktálás követésére kárhoztatott társadalmi konglomerátummá. A hazugság olyan átlátszó és annyira vigasztalan volt, hogy érthetően fordult az elégedetlenség lázongásba vagy felkelésbe, igaz, csak a nagy társadalmi kitörések idején.¹³¹ Egyébként maradt a mindennapi ellenállás szűkös tere, a korlátozásokat látszólag betartó, de azt minden lehetséges úton feszegető ötletekben, az uraskodókkal szembeni mindennapos bosszantásokban és kiszúrásokban, a munkalassításban a csendes kitérésről a nehezen megfogható szabotálási, illetve az ellenállást kifejező, „gőzt leeresztő” humorban, a legendás munkásviccekben. A munkásosztályt papíron kiváltságosnak tartó szocialista hatalmi rendszer maga számolta fel a munkások erős szervezettségét, szolidaritását, kulturális éhségét, szerzett és tanult tudását, tapasztalatának bölcsességét. A munkás fogalmát éppen az a rendszer járatta le, amelyik apoteózisát a zászlajára tűzte.

A rendszerváltás idején, a 20. században utoljára lebbent meg szárnyait a munkások felett a szabadság angyala. Most látszólag végleg megszabadulhattak az idegen megszállástól, a szocialista diktatúra elnyomásától, a káderhatalomtól, a baloldali ideológia államvallásától. Az új ígéret most már az autonóm polgár szabadságát állította minden megvalósítható eszme vezérlő ideájának. Az „igazi” polgári szabadság jött el, amelyben mód nyílik a demokratikus eszmék megvalósítására. Itt az ideje a politikai és a szervezkedési szabadságnak, az elzárt gazdaság megnyílt, a vállalkozási szabadságot törvény biztosítja, a nyitással és a szabad piaccal megszűnt a hiánygazdaság, elérkezett az annyira vágyott fogyasztói társadalom és fogyasztói szuverenitás.

A szabadság mindenkié, a munkások is szabadok lettek tehát. Kötött helyzetük, korlátozott mozgásterük, szűkös választási lehetőségeik azonban nem változtak, hiszen kidolgozott képességeik más feladatra, más társadalmi közegben való életre edződtek. Az emelkedés lehetősége kétségtelen, a kérdés az, hogy kik képesek élni vele és mikor? A munkánélküli munkások szabadon választhatnak munkahelyet, ha van kereslet irántuk; szabadon adhatják el munkaerejüket, ha van, aki megveszi azt; szabadon szervezhetik érdekvédelmüket, ha létezik szervezet, amely eléri őket és vállalati vezetőség, mely hagyja a szervezkedést; szabadon vállalkozhatnak, ha van hozzá tervük, ötletük, tehetségük és főleg anyagi alapjuk.

A piaci verseny, a világpiaci árak és az állami támogatás hiánya miatt veszteségesé váló vállalatokat, üzemeket bezárják. A „füstös ipar” felszámolásának megrázkódató folyamata már befejeződött a fejlett ipari országokban, amikor hozzánk elért a rendszerváltás, amikor a piaccgazdaság érdeke – a változásokkal egy időben – az ipari struktúra radikális átalakítását követelte. Az ’50-es években nagy diadal volt a „vas és acél országának” felépítése és a velejáró termelési mítosz, de a rendszerváltással fokozatosan megszűnik a mesterségesen fenntartott életképtelen ipar támogatása, s ennek összeomlása maga alá temeti a szakmájában felkészült, ennek nimbuszát

¹³¹ Munkásfelkelések voltak 1953-ban Berlinben, 1956-ban Pozsonban és Magyarországon, 1980–81-ben volt a Solidarność-felkelés Lengyelországban.

büszkén viselő vasipari munkásságot, bányászokat, kohászokat, vasmunkásokat. A rossz szocialista ipari struktúra átalakítása ennél is szélesebb és mélyebb társadalmi-gazdasági hullámokat vet. Transzformációs válság lép fel, a strukturális bajok tovább él, a gyors összeomlás után elinduló lassú fejlődés nem képes feloktatni az átalakulás munkásokra háruló terheit. Nehezíti a helyzetet a ’90-es évek kezdete átmeneti, világgazdaságot érintő recessziója is.

Növeli a rossz közérzetet a tulajdonváltás, illetve a privatizáció módja és merasége. Azt ugyan a munkások soha nem hitték, hogy „miénk a gyár”, de hogy ennyire, az övék, hogy még munkahely sem maradjon belőle, az megrendítő volt. Látszott, amint a felvásárolt üzemeket az új tulajdonosok sok helyütt kifosztják, csődeljárnak vetik alá, és mindez sokszor a vásárló bankszámláját dagasztja. Más esetekben ha az új tulajdonos megőrzi az üzemet, s azt a munkásokkal közösen üzemeltet, sikertelen váltás esetén a munkások együtt buknak az új tulajdonossal. Harmadik esetben, amikor a nemzetközi tőke, a „multik” belépnek ugyan a piacra, felvásárolják és működtetik a gyárat, ez mégsem jelenti a korábbi biztonságos munkahelyt, hiszen a piac farkastörvényeire és a „gyarmati helyzetre” építve az elmaradott országokban szokásos módon használják ki az olcsó munkaerőt.¹³²

A szolgáltatás területén lévő versenyben a régóta a szakmában lévő kisiparosok, kiskereskedők ismereteivel és gyakorlati tudásával nem tudnak versenyezni, az új vállalatok átálló, megélhetésüket e területen kezdőként kereső munkások. Piaci helyzetet ráadásul a régi „maszekokkal” együtt nehezíti, hogy a fogyasztók régi álmaként szabad áramlása megvalósult, s a nemzetközi termékek elárlják a piacot. A hazai, hiánygazdaságban kiéhezett fogyasztó – ha van rá módja – habzsolja a nemzeti, külföldi árukat, alig megoldható versenyhelyzetbe hozva ezzel a kisiparosok helyzetét keresésével küszködő új termelőket és szolgáltatókat, és fölöslegessé teszi a meglévő, de eladandó második gazdaság termékeit.

Munkások munkátlanul

A gyári munka „örökhétfője” után nem hoz „örökvasárnapot” a munkánélküli. Az anyagi bizonytalanságon túl a titkos vagy olykor kimondott vágy, a „bár csak egyszer nem kellene bemenni robotolni” óhajának beteljesülése hamar megkesere a felszabadult, időkorlát és feladat nélküli reggelekben. A reagálás a korábban is

¹³² Számos Magyarországon működő multinacionális vállalat foglalkozik csúcstechnológiájú termékek összeszerelésével, amelyhez főként betanított munkásokat alkalmaznak. Több ilyen vállalat működik az ország viszonylag jó közlekedési infrastruktúrával ellátott, ám magas munkanélküliséggel megterheltebb területein. Az itt dolgozók számára többnyire ez a rosszul megfizetett, ám megkérdőjelezhető jövedelmet jelentő munka az egyetlen lehetőség a környéken, amelynek megszerzése minden áron való megtartása biztosíthatja csak a család fenntartását. (Ságvári 2003.)

retlen helyzetre sokféle. A régi feladatok kötelező időritmusa nélküli mindennapokban fellép az elveszettség, az elbizonytalanodás érzése. Aki nem tud mit kezdeni a nappal, s önmagával, annak számára a fölöslegesség érzete visszafelé tekintve mindent megszépít: „akkor még kelletttem, még szükség volt rám”. Természetesen van, aki élvezi egy darabig a semmittevést, vagy kihasználja helyzetét, és környezetétől önsajnálátának megerősítését várja. A jövedelem kiesése azonban nem sokáig tette elviselhetővé a kötelezettség nélküli szabadságot, s a munkanélküliség feletti megdöbbenés együtt járt a korábbi politikai illúziókban és a demokratikus remények beváltatlansága miatt érzett csalódással.

A rendszerváltozás kezdetén mintha többféle út vagy kitörési pont is kínálkozott volna a munkások számára. Átkerülhettek a kisiparba, részt vehettek a szocializmusban elsorvasztott szolgáltatási ágazat kifejlesztésében, új kezdeményezéseket indíthattak, de kényszerhelyzetben adaptálódva az új feltételekhez, a régi életfeltételek fenntartásáért még önfoglalkoztatóként is élhettek az aktuálisan megragadott feladatokból. Az interjúk során előforduló esetek példákkal szolgálnak arra, hogy mihez is kezdhettek magukkal a munkások a szocialista rendszer összeomlása után.

Ezekből következik néhány:

Vasas szakmunkás, aki eredetileg kőműves volt, s munkahelyének elvesztése után az építési konjunktúra reményében visszaáll kőművesnek. A kezdeti sikert kudarcok követik, végül az üzleti erkölcs telenség áldozatává válik.

Villanyszerelő, aki vállalkozó lesz, de kudarcot vall. Egy építési vállalkozónál feketén dolgoztatott munkás lesz, függő helyzetbe kerül, kiszolgáltatottsága erős, de megél.

Vasbetonszerelő, aki szobafestő vállalkozó lesz, s ekként szinten marad.

Vasestergályos, aki utcai áruassá, majd alkalmi, fekete munkássá válik, egzisztenciája hullámzó.

Gépszerelő, aki hírlapárus, benzinkutas, majd kiskereskedő lesz, végül az üzlet befuccsolása után önkormányzati intézménynél vállal sofőri állást. Egyre romló életszintje egy pontján önállóságát feladja, s alkalmazottként dolgozik.

Csepeli munkásnő, aki viszonylag jól menő pedikűrös lesz, sikeresként váltva ekként a szolgáltató ágazatra.

Autószerelő, aki kisiparos, munkaszervező, majd irodai alkalmazott lesz, később személyes kapcsolatok segítségével bejut egy újonnan alakuló bank előkészítő tanfolyamára és annak tisztviselőjévé válik. Életpályája emelkedik, autonómiáját ugyan feladja, egyben biztos egzisztenciára is váltja.

Szerelő, aki végkielégítésből és a nagyapai örökségből virágüzlet tulajdonossá lesz, és sikeresnek mondja magát.

Gumiipari munkás, aki sikeres tetováló szalont nyit.

Üzemi segédmunkás, aki alkalmi munkásként a feketepiacon dolgozik, s így korábban is bizonytalan életszintjén kénytelen maradni.

A következőkben három olyan esetet idézünk részletesebben, ahol az új munkás-vállalkozót átvették, s életét ellehetetlenítették, de legalábbis súlyosan megnehezítették az új rendszer szabadsága.

„Nehéz egy munkásembernek beletanulnia ebbe a mai zsvány világba.”¹³³

„Amikor a vállalatot felszámolták a rendszerváltás után, én nagyon jó voltam a kőműves munkában. Tudja, én az a típusú vidékről való ember vagyok, akinek mindent meg kellett tudni csinálni. Ha falat kellett rakni, csatornát ásni, betont keverni, villanyt szerelni, vagy bármit, hát csináltam. A haverokkal együtt elhatároztuk, hogy összeállunk úgy gondoltuk, hogy most majd sokan fognak építkezni. Ha a Kádárék alatt annyira tudtak, hát ebben a nagy gazdaságban biztos építtetni fog mindenki. Tudja, ha az egyiknek ekkora ház kell, a másiknak az a fontos, hogy az övé még nagyobb legyen. Ilyenek vagyunk mi magyarok, hadd lássék messziről, ki az igazi Jani. Rábészéltek, hogy én váltam ki a vállalkozói igazolást, mivel engem tartottak a legügyesebbnek. Sok szakmához érttem, tudtam beszélni, alkudni, ráadásul volt a családban segítségem is, az após adott egy kis pénzt, hogy elindulhassunk.

Nagyon jó volt az indulásunk. Először ismerősöknek építtettem, rendes, szótartó embereknek. Jó is volt az első két évem. Valamennyire összeszedtük magunkat, a családomnak is építtettem házat. Sikeresek lettünk, az egyik munkát még be se fejeztük, már jött a másik, kézzől kézre adtak minket. Szép munkát végeztünk. Ingáztunk az építkezések között, hogy mindenkinek, aki hívott bennünket, eleget tegyünk. Ment a dolog szépen. Aztán az történt, hogy az egyik nagymenő, akinek a házat megépíttettük, beajánlott bennünket egy másik nagymenőnek, aki éppen Amerikába ment ki. A házat a hazaérkezésükre kellett befejezni, és itt jött a baj. Rávettem arra, hogy előlegezzem meg az anyagra a pénzt, fizessem ki a munkásokat, mert az elmenetele előtt csak a telke volt meg. Két évre ment ki, azt mondta, hogy sok pénzt fog keresni, s abból bőven ki tudja fizetni a házat. Nagy meló volt, nagy pénz látszott belőle. Nem volt szerződés, de hát végül is mi nek. Urak voltak, diplomás emberek. Kint is valami nagy hivatása volt, azt mondták. A hely, ahol építkezett Buda legszebb és legdrágább helye volt. Már a telek is egy vagyont ért. Gondoltam, hogy nem szokhat meg az ilyen.

Hát megszökni nem is szokott meg, csak éppen nem fizetett. Ott álltam az anyaggal, amit befektettem, a csapattal, akit kifizettem, aztán amikor kértem a pénzt két év múlva, még neki állt feljebb. Tudja, én nem vagyok tanult ember, nem ismerem ki magam a jogban. Az meg mindent tudott, mindenféle ismerőse volt neki, szerződés meg, ami engem védett volna, sehol, mert én szóra, becsületre csináltam. Azt mondta, hogy ez se jó, meg az se jó, hogy perelni fog, mert nem tartottam be a szavam, hogy rossz a minőség.

¹³³ 15.: Karikó Ferenc, 36 éves, kőműves.

a szakértők, akiket hozott megvizsgálni az eredményt, kifogást kifogásra halmoztak. A végén nemcsak hogy nem fizetett, de még nekem kellett fizetnem pluszba. Beperelt, ráment a házam, a kocsit, az anyagok, amiket ott tartalekoltam, még a vállalkozási hitelem is. A feleségem nem bírta a rázást, visszament a gyerekekkel a szüleihez, mondván, hogy velem nem tudnak élni. Nekem meg maradt ez a kis luk itt, a városban, meg a nagy tanulság, amivel akármit is kezdek. Amikor túl voltam a peren, és össze tudtam szedni magam, beálltam egy építési vállalkozóhoz, ott most amolyan félig fizetett, félig fekete munkásként dolgozom, de nagyon messze vagyok még attól, ahol tartottam. Nehéz egy munkásembernek beletanulnia ebbe a mai zsvány világba, hogy meg tudja magát meg a munkáját védeni, hogy megkapja, ami jár neki. Mindenki zsványkodik, nézze meg, még a legmagasabb helyeken is!”

„Csak jobb, ha a maga ura az ember”¹³⁴

„Vasbetonszerelő voltam a szocializmusban, segédmunkás. De én igazán a szobafestést szerettem csinálni. Először a családnak csináltuk hétvégenként, meg barátoknak, akinek kellett. Volt, hogy fizettek, volt hogy nem. Aztán később munkát vállaltam másnál is. Fusiztam. A festés bizony, szebb munka, mint a vasbetonszerelés. Jó volt csinálni, mert mindig volt eredménye. Széppé vált tőle akármilyen lerobbant lakás. Ez nagyon jó érzés. Aztán amikor végre lehetőségem volt, kiváltottam az ipart, és elkezdtem dolgozni. De nem bírtam. Nem a munkát, hanem ami azzal járt. Meg nem is mindig fizettek rendesen. Nem tudtam erősen fellépni, és volt, hogy megfenyegettek, hogy majd elintézik engem, meg feljelentenek.

Így aztán beálltam egy vállalkozóhoz alkalmazottnak, de ez se könnyű. A rendszer-váltás óta dobálják az embert a vállalkozók. Igaz, hogy nem sokat változott a helyem, amióta feladtam a magam maszektségét, de igazából nem érzem magam biztonságban. Ezek a vállalkozók nem fizetnek tébét, én meg lógok a levegőben. Ha lesz egy kis pénzem, akkor lehet, hogy kiváltom a vállalkozóit. Csak jobb, ha a maga ura az ember, talán nagyobb biztonságban is lennék. Bár ki tudja, mi mindent találhatnak ki addig, hogy megnehezítsék az emberek életét és gazdagítsák az államot.

Az tud vállalkozni, akinek van pénze, összeköttetése meg ismeretségi köre. Aki meg tudja szervezni a maga védelmét minden értelemben. A feleségem munkanélküli, nagyon nehéz az életünk. A szocializmusban a magamfajta embernek jobb volt a megélhetése. Az igaz, hogy most szabadság van, de nem sokra megy vele az ember, ha nincs hozzá pénze. A gyerekeimet taníttatni akarom, mert más a tanult ember helyzete. Másképpen tudja magát megvédeni. Most érettségizik a gyerek. Nagy reményeim vannak vele. Szeretném, ha magasabbra vinné, mint mi vittük.”

¹³⁴ 401.: Takács Lajos, 40 éves, vasbetonszerelő.

„Nem bírok én ezzel a maffiával”¹³⁵

„A szüleim telkén, a családi házukban csináltam egy autószerelő műhelyt, kiváltottam a vállalkozói papírt, és a saját felelősségemre, egyedül kezdtem dolgozni. Ha sok munka halmozódott össze, egy-egy régi barát besegített, hogy időre tudjam állni a vállalatot. Ment az üzlet, egészen addig, amíg egy különös társaság nem került hozzám. Hozták az összetört nagy, nyugati kocsikat, amiket rendbe hoztam. Elvitték a kocsit, de nem fizették ki a munkát. Beintettek, amikor kértem a pénzt. Amikor komolyabban fel akartam lépni ezekkel szemben, mert egyre csak ezeknek a rohadékoknak kellett melőznom, és mondtam, hogy így nem bírom tovább, meg hogy a haverokkal majd behajtatjuk az adósságot, megfenyegettek. Veréb lettem. Azt mondták, hogy felgyújtják az apuék házát, összetörik a berendezést, megölik a kutyánkat, és én magam is megnézhetem majd, hogy mi lesz a pofámból. Nekem meg közben fizetnem kellett az adót, az anyagot, a besegítő munkásokat, mindent. Már csak adósságom volt, de félttem tőlük. Nekem nem volt olyan kigyúrt csapatom. Meg a szüleim házát is féltettem. Sok gürc van abban. Hány év? Az egész életük. És ezek a rohadékok nem piskóták. Fel kell adjam az ipart, új helyet kell keresnem, nem bírok én ezzel a maffiával.”

Ebben a „lépésváltó” időszakban gyakran találkoztunk hasonló jelenségekkel itt, a „kicsik” között is, jóllehet a nagy volumenű törvényteleniségekről vagy semmit nem lehet megtudni, vagy csak hosszú periratok böngészésének segítségével, évek múltán derülhet fény a jelentősebb csalásokra. Az évekig tartó, reménytelen lassúsággal haladó bírósági eljárások nem kecsegtetnek gyors eredménnyel, s így minden jogszolgáltatás nélkül maradnak az igazságtalanul kifosztott emberek, aljasságok elszennvedői lesznek a ráfizető kisvállalkozók. Gyakoriak a megfélemlítések, a védelem nélkül maradt munkások áldozattá válnak. Jellegzetes figurái a megszűnő diktatúrának és a kialakulatlan polgári szerződéses viszonyoknak azok, akik szerződés nélkül is kötelezettséget vállalnak, és a szótartás hiányának kárvallottjai lesznek, akiket az egymást kijátszó dzsungeltörvények, a korszerű alvilági megfélemlítő módszerek tesznek tönkre. Ijesztő és fenyegető jelenségei ezek az alakuló kapitalizálódás legsűrűbb, kezdeti időszakának.

A melósból lett körüti árus¹³⁶

„Amikor az üzem bezárt, megkaptam a végkielégítést, és a borítékkal a kezemben elindultam hazafelé, úgy éreztem, vége a világnak. Kicsúszott alólam a talaj. Fogalmam se volt, hogy mihez kezdjek. Majdnem huszonöt év után egyszerre vége. Én mindent ismertem az üzemből, minden szegletet, minden gépet és mindenkit, aki ott dolgozott.

¹³⁵ 47.: Paskó Béla, 32 éves, lakatos.

¹³⁶ 66.: Kabai László, 45 éves, gyári munkás.

És nemcsak arról volt szó, hogy én nem dolgozom már ott, de hogy senki sem áll már a gépek mellé, hogy ott marad minden üresen. Még belegondolni is borzasztó volt.

Persze sok baj volt az üzemben, nem volt egy ideális hely, rengeteg vitánk volt. De amikor egyszerre véget ért, visszamenőleg minden jó lett, minden szép, minden simának látszott. Mint amikor meghalt az apám. Olyan apa volt, aki az embert sokat szívatta. Ütköztünk eleget. És nem akkor meg úgy volt kemény, ahogy kellett volna. Aztán egyszerre csak fogta magát és meghalt. Visszük kifelé, lábbal az ajtónak, és már ott az udvaron éreztem, hogy milyen sokat veszítettem. Ahogy megyünk mellette, kísérjük a sírig, egyre jobb apa lett. Aztán ahogy egyre jobban hiányzik, már csak arra emlékszem, ami belőle fontos volt nekem. Így vagyok én ezzel a gyárral is.

Nehezen tértem magamhoz. Kellott munka, a kereset, a gyerekek nőnek, még nem önálló, a nejem keveset keres, még nem vagyok olyan idős, hogy abbahagyhatnám. Furcsa volt, amikor reggel otthon maradtam. Mindig felébredtem, hogy indulni kell. Nem tudtam mit kezdeni az otthoni idővel. Pedig hányszor szitkozódtam a sötét, téli hajnalokon. Akkoriban a Körúton egyre-másra rakták ki a pultokat az utcára, meg be a kapuk alá, árultak azon mindent. Kozmetikai dolgokat, könyveket, bugyikat, sálakat, még cipőket is, mindent. Az üzleteket nem lehetett megfizetni, akkora bérük volt, itt meg az új éra elején a tanács, vagy hogy is mondják most, önkormányzat még nem kezdte el úgy istenigazában beszédni a sápot. Volt a szomszédban egy illető, annak voltak kapcsolatai, kérdezte, hogy nem állnék-e be az egyik pulthoz eladónak. Nem fizettek rosszul. A melő sem volt olyan elviselhetetlen. Állni kell, de le is lehet ülni, ha van hová, persze ha hideg jön vagy szél, az nem kellemes. Nem is az volt a baj. Egy kapu alatti pult volt az enyém. Könyveket árultam, meg sálakat.

Nagyon keservesen ment az elején, merthogy mégiscsak munkás vagyok. A kereskedés nekem nagyon idegen volt. Hogy én kereskedő legyek? Én, akinek az édesapám részéről három generációig vissza mind melósok vagyunk? Talán le is néztük a kereskedőket. Azok csak olyan haszonlesők. A filléreket számolják, amit elnyerhetnek tőlünk, meg a többiek-től, akik sokkal nehezebben keresik a kenyerüket. Nem dolgoznak, csak a pénzt számolják. A munkát meg mi végezzük. Szegény apám, csak nem forog a sírjában, hogy a fia alkalmi árus a Körúton! Szóval nagy falat volt, majdnem a torkomon akadt. Én szocialista, sőt valamikor kommunista voltam. És volt igazi munkásbüszkeségem. Én tudtam, hogy az én munkám termelő munka, az az alapja mindennek, a kereskedelem és minden más csak arra épülhet fel, amit én meg a többiek megtermelünk. Most meg itt állunk, és nincs szükség a termelésre. Azt mondják: fogyasztás. De mit fogyaszthatnak, ha nincs, aki megtermelje? Meg hogy külföldről hozzák be a dolgokat. Akkor meg minek van itt az a sok melós külföldről? Persze volt, hogy az emberek ellazsukálták a munkát: ugye, mondták a munkás tizparancsolatot, hogy a munkához úgy kell hozzáállni, hogy más is hozzájárjon. Ja, nem volt az egy harci menet, de igenis volt az embernek felelőssége. És jó munkát is tudunk végezni, ha rávitt a kényszer, vagy a virtus, hogy most majd megmutatjuk! Nem igaz az, hogy annyival rosszabbak vagyunk, mint a sokat emlegetett nyugati munkások. Én hittem abban, hogy majd lesz ebből igazi szocializmus. És hogy ez tőlünk, munkásoktól is függ. De egy szó sem volt igaz abból, hogy mi vezettük az országot.

Vezette a tehenét a paraszt! A munkáshatalom kutyaféle! De fontosnak mondtak bennünket, és mindig ki is emelték, hogy a munkások milyen fontos dolgokat csinálnak, hogy figyelni kell a szavukra. Hogy nem figyeltek, az más kérdés, de abban a lepocskondiázott társadalomban legalább rangunk volt.

Szóval keserves volt az első időszak árusként. Szégyelltem volna, ha valaki meglát a régi haverok, ismerősök közül. Képtelen voltam rábeszélni az erre járó vásárlókat, hogy vegyenek ezt vagy azt, vagy felajánlani, hogy segítek. Nem is segítettem. Ha viszi, viszi, ha nem, hát otthagyja. Aztán valahogy kezdtem beletörődni és figyelni. Ahogy kerestem az igazi szakmámban helyet, és nem találtam, lassan megváltoztam, és nem utáltam annyira az egészet, meg nem voltam annyira megsértve a világra, kezdtek érdekelni az emberek. Aztán a könyvek is. Valaha én sokat olvasó ember voltam. Csak az a kevés szabadidő, a sok munka, meg a tévé elrontott. Szóval, érdekelnek az emberek. Szerettem megfigyelni, ki hogy jön oda a pulthoz, ki mire figyel, kinek mi kell. És már nem áll görcs a gyomromba, mint amikor először kiálltam oda.”

Gyári karbantartó szerelő – fűszeres lett.¹³⁷

„Szakmunkás szerelő voltam. Miután munka nélkül maradtam, meg a feleségem is, jött az ötlet, egy jó ismerős hozta, hogy próbálkozzunk meg egy üzlettel. A végkielégítésből, meg valami családi pénzből elég kedvező áron hozzájutottunk egy kis fűszeres üzlethez, ami éppen boltos nélkül maradt. Jó híre volt az üzletnek, elég jól is ment. A környék lakói megszokták az idős házaspárt, akik éveken át bérelték a boltot. Minden vevő kérésének eleget tettek, már hajnalban mentek a friss áruért. Mi nem értettünk semmihez: hogy honnan lehet rendelni, melyik az olcsóbb, hogyan lehet nyereséget csinálni. Nem tudtuk, hogyan kell vezetni egy üzletet, hogy működjön. Nem értettük, miért kell állandóan ott lenni. Nem tudtuk miből kell és lehet tartalékot képezni, mi az, amiből csak keveset kell venni. Nem volt ötletünk, hogy mivel lehet feldobni a fogyasztást.

Azt hittük egyszerűbb az ilyen kis beizli. Életünkben először álltunk a pult másik oldalán, de hát mi is voltunk vásárlók, azt hittük, tudjuk, mi kell a vásárlónak. Tudta a feleségem, hogy mi mindenre oda kell figyelni. Aztán befürödtünk vele. Elment a pénz és elmentek a vevők. Ott voltunk a boltban, jöttek a haverok, dumáltunk, elvultunk. Nem izgattuk nagyon magunkat áruval, vevővel. Aztán egyre kevesebben jöttek. Gond lett a pénzzel is, a számlázással, a kivett holmikat se pótoltuk, szépen lassan tönkrementünk. S hogy a vége még rosszabb legyen, jöttek a sötét fazonok, izomjanik, először csak piszkálgattak, aztán addig-addig ment ez, amíg kipiszkálgattak bennünket az üzletből. Még pénzt is kellett adnunk nekik, ha nem akartuk, hogy szétverjék az üzletet. A fickók tudták, hol lakunk, hány gyerekünk van, hová mennek iskolába. Megadtuk, amit kértek, feladtuk a boltot. Elég nagy veszteséggel zártuk ezt a kiskereskedői kalandot. Így megy ez ma.”

¹³⁷ 19.: Szentés Károly, 33 éves, gépszerelő.

A vállalkozóvá vált munkásemberek viszonylag védtelenek a szabad piacon. A vállalkozásban gyakorlatlanok, az új feltételek között nehezen igazodnak el, hiányzik a tapasztalatuk, aminek segítségével kiismerhetik magukat az ismeretlen szituációkban. Nincs meg a kialakult működéshez szükséges rutinjuk, nincsenek birtokában az üzleti kapcsolatteremtés módszereinek, járatlanok az új feladatokban. Számukra nemcsak a már kidolgozott cselekvési módok idegenek, de az elemi teendő minden lépése újdonság. Meg kell tanulniuk, amit az üzletmenet dinamikája kíván, más magatartásra és készségre van szükségük, mint amivel az üzemekből kikerültek. Ezeket a hiányokat áthidalhatja a szerencse, ha éppen beletaláltak valamelyik konjunkturális műveletbe, de előjöhetnek korábban rejtve maradt személyes képességek is. Sokszor azonban nincs idő ahhoz, hogy beletanuljanak. Előbb mennek tönkre, mintsem megtanulhatták volna azokat a módszereket, amelyekkel kikerülhetik a tönkremenetelt. Hiányzik az állóképesség, a hibák áthidalásához szükséges anyagi és társadalmi bizalom, nincsenek eszközeik a rugalmas váltáshoz.

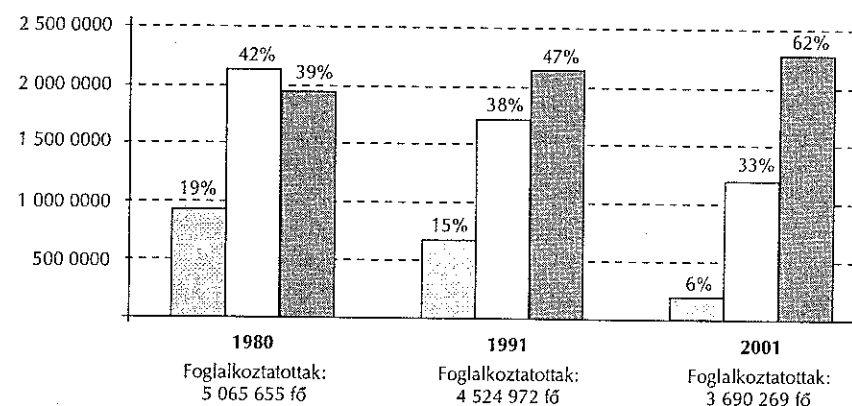
A '90-es évek elején a nyomasztó dekonjunktúra, az átstrukturálódás recessziós nyomással is együtt járt, a munkanélküliség aránya nőtt, a vásárlóképes kereslet lefelé tendált, vagyis éppen a kezdő kisvállalkozók esélyei lettek rosszabbak. Ha az önként önállósuló kisemberek vállalkozása nem volt képes fennmaradni, megpróbáltak visszamenni az iparba, az eredeti szakmájukhoz. Ha létezett még egyáltalán az üzem, ahova visszamentek volna, általában már be volt töltve helyük. Ilyenkor vagy a munkaközvetítőnél állhattak sorba, vagy mehettek a fekete munkapiacra, ahol sok más lemaradt társukkal együtt várhatták a fellendülést. Egy idő után bármit elfogadtak már, ami akár így, akár úgy megélhetéshez juttatja őket.

A fenti történetekből kiderül, hogy egyszerre kellett tudni váltani, felismerni az új helyzet lehetőségeit, gyorsan reagálni a kihívásokra, és megragadni, ami éppen adódik. Minden késedelmeskedés veszteséggel járhatott, az elérhető eredmények tünékenyek voltak. A gyors reagálás képessége általában hiányzott, hiszen a korábbi feltételrendszer a készségeiket nem ilyen szituációkra és feladatokra dolgozta ki. A szocializmus langyos tempójú, igénytelen, lazább elvárású termelési módja a minimális létalapot gyakorlatilag a teljesítménytől függetlenül biztosította. Akik a szocialista típusú gazdaság dőcögései idején szereztek gyakorlatot, azoknak újra kellett tanulniuk csaknem mindent. És csak kevesen voltak olyan szerencsések, hogy nem kellett megfizetniük a tanulópénzt. Az ipari munkások számára ismeretlenek voltak a piaci viszonyok, a tulajdonosi felelősség, az egyéni kezdeményezés, a munka saját szervezése, a produktum eladása. Korábban szoros hierarchiában megadott feladatokat teljesítettek, diktálásra és számonkérésre dolgoztak. Új képességeket kell kihozniuk önmagukból, új feladatszerkezetnek kellett ettől kezdve megfelelniük. Egy passzívra tett, engedelmessegre szocializált munkás- és alkalmazotti réteg nőtt fel a szocializmusban, mely az önállóságát és az autonómiáját a nem-engedelmeskedésben, az apró kitérésekben, a ravasz alkukban volt csak képes kifejezni.

Egy munkás életének minden eleme módosul, amikor vállalkozóvá válik. Átalakul a mindennapi időbeosztása, megváltozik a munka menete, más lesz a munka

eredménye és a viszonya ehhez az eredményhez. Átalakul az öt körülvevő emberi tér, korábbi kapcsolatok elvesznek, új emberek, új viszonylatok veszik körül: üzletpartnerek, vásárlók, konkurens vállalkozók stb. Velük szemben egyedül áll, és meg kell tanulnia együtt élni az egyéni felelősség magányával. A változás nem egyértelműen jó vagy rossz. Megszabadult a gyártól, de elvesztette megszokott környezetét szabad lett, de keveset tud kezdeni ezzel a szabadsággal; kikerült az üzemi hierarch

A GAZDASÁG EGYES SZEKTORAIBAN FOGLALKOZTATOTTAK
ARÁNYÁNAK VÁLTOZÁSA 1980 ÉS 2001 KÖZÖTT

	1980	1990	2001
mezőgazdaság	958 369	699 258	203 106
ipar	2 124 144	1 712 839	1 212 615
szolgáltatás	1 983 142	2 112 875	2 274 548

Adatok forrása: Munkerőpiaci tükrök 2002.

1980-ban az iparban foglalkoztatottak száma Magyarországon 2,1 millió fő volt, amely 2001-re kevesebb mint 1,2 millióra csökkent. A rendszerváltást követő második évtized elején e szektor 500 ezerrel kevesebb embernek adott munkát, mint 1989-ben, így döntően ennek köszönhető a foglalkoztatottak (hivatalos) számának közel 834 ezres csökkenése. A feldolgozóiparban 300 ezerrel, az építőiparban 80 ezerrel, az energiaiparban pedig 40 ezerrel csökkent a foglalkoztatottak száma. Különösen drámai változások történtek a bányászatban, ahol lényegében az ágazat megszűnésével a korábbi 92 ezres létszám kevesebb mint 8 ezerre csökkent. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 15-ről 6 százalékra csökkent, míg a szolgáltatások esetében pedig 47-ről 62 százalékra nőtt.

alávetettségéből, de nem ismeri saját képességének határait; nem kell az előírt folyamatokhoz igazodnia és szabadsága van a döntésekben, de szembesülnie kell a felelősség terhével. (Több év folyamatos átalakulását dolgozta fel Schiffer Pál *Videoton sztori* című dokumentum-filmsorozatában.)

Nehéz eligazodni az új előnyök és hátrányok vegyülékében: aligha lehetséges összemérni az új előnyöket a régi előnyökkel, az új hátrányokat a régi hátrányokkal. Különösen, ha ezeket a bizonytalan emlékezet pillanatnyi érzelmi befolyásának torzító vagy szépítő szemüvegén át nézik. Van, ami induláskor veszteségnek tűnik de a változás során nyereséggé lesz, ugyanakkor a múlthoz kötődő veszteségérzet az idő folyamán a változáshoz szükséges kényszerű áldozattá szelídülhet.

A szocializmus megítélése is ehhez hasonló. Működése idején rossz rendszernek gondolták, az összeomlását ünnepelték, a többség számára rosszabb körülményeket hozó piacgazdaság ugyanakkor azt a kérdést veti fel, hogy a jobb rendszernek minősített új rendszer tekinthető-e jobbnak akkor, ha a rossznak minősített rendszerben jobb volt az embereknek? Az orientáció bizonytalanságát nehezíti a világ kiismerésének nehézsége, a tájékozatlanság, a látható, a megmutatott, a sugallt és a valóságos világ közötti éles eltérés konstatálása. A napról napra sűrűn változó történések feloldozhatatlan terhet jelentenek, és nagy gondolati erőfeszítést igényelnek. Nehéz megtudni az elfedett igazságokat, megérteni az érthetlent, a nagy látványosság cirkuszi függőnye mögött meglátni az elrejtett lényegét. Az érthetetlen történések tömege és követhetatlansága elzsidbasztja az érdeklődés elevenségét, paralizálja a gondolkodást, és bénítja az aktivitást.

A munkásság társadalmi jelenléte és jelentése nemcsak a szocializmus létezése és összeomlása miatt változott meg radikálisan, hanem – amint az az előző oldali táblából látszik – a 20. század munkaerő-struktúrájának általános átalakulása miatt is.

Átfogó képet természetesen nem adhattunk a „munkásosztály” átalakulásáról a fenti példák alapján, az azonban látható, hogy a munkanélküliség fenyegetettségének légkörében eszköztelenül, ellenállás és szervezettség nélkül sodródnak az új kiszolgáltatottság felé. Ez alkalommal nem a munkások helyzetének átfogó szociológiai ismertetésével és elemzésével foglalkozunk, de égető szükség lenne arra, hogy régi és új politikai torzítások nélkül, a különböző nézetekről és emlékekről lehántva ideológiát és ellenideológiát, mélyreható elemzésekkel dolgozzuk fel a rendszerváltás munkásokra gyakorolt hatását. Azzal a korrektséggel és elemző mélységgel, ahogyan Kemény István foglalkozott korábban a munkások helyzetével.¹³⁸ Mellőzni kell mind a visszamaradt munkásromantikát, mind a lejárt ideológiai maradványokat, de el kell kerülni a polgári szemléletből és antiszocialista gyökökből táplálkozó ellenérzést, fölnyit és gögört is.¹³⁹

¹³⁸ Lásd: Kemény 1972, 1990.

¹³⁹ Az elmúlt években a nagyobb lélegzetvételű munkák hiánya ellenére néhány kutatás indult a munkásság rendszerváltást követő történetének megismerésére, már többen foglalkoznak a munkások helyzetével. Kiemelendő: Bartha 2003, Horváth Sándor (et al), 2003, Szalai 2004. A vidékre helyezett üzemrészek megszűnésének súlyos következményeiről igen fontos Laki-Bíró munkája (2001).

Kizökkent-e a történelem? Lezárult-e a szocializmus?

E munka során azzal a társadalomlélektani nehézséggel szembesültünk, hogy szinte kibogozhatatlanul összekeverednek a fejekben a szocialista rendszer alapvető és végzetes hibái a szocialista negyven év mindennapjaival, azzal, amit olykor bár torz vagy improduktív formában, de mégis létrehozott a rendszer. Az érzelmek és a tények keveredése miatt nem látható világosan, hogy a rendszerváltást megelőző negyven évből mi vált valóban az ország jellemzőjévé és szerves részévé, mi változott a társadalom szerkezetében, mi épült be a mély-struktúrákba, mi szivárgott be maradan dóan az emberi kisvilágokba, magatartásokba, igényekbe és gondolkodásmódokba.

A „múlt hordaléka” olykor hozadék a jelen számára, mely a dolgok természeténél fogva továbbél, és ha módosulva is, de hatással van a jövőre. Ezért kell múltképeinkről leválasztani az érzelmeket, s tudatos megismerésre törekedni. Bárhogyan tekint is valaki a szocialista időszakra – gyűlölettel, ellenségesességgel, elégedetlenséggel, kritikai szemlélettel, egyetértéssel, sóvárgással, visszavágó reménykedéssel – azt a tényt nem mellőzheti, hogy több generáció életébe beépült valósággá vált. Hogy a nemzet, az ország, a társadalom ebben az időben is formálódott, a rendszeréppé részévé vált a társadalom szerkezeti elemeinek, mint az emberi történeteknek, és alapvető hatással van elmúlása utáni évek, évtizedekre is. Egy ilyen negyven évet mégoly őszinte átkokkal sem lehet eltörölni. És azért is kell józanul és analitikusan szembesülni a szocializmus működésével és hatásának maradandóságával, mert a gyűlölettel szembenállás a gyakorlatban ellenindulatokkal elfedve továbbélíti a rendszert.

Sokszor nevezik a szocializmus időszakát „kizökkent történelemnek”, mondván, hogy negyven évre kizökkent az idő, a társadalom irányt változtatott, a folyamatosság megtört. Pedig a történelem során, különösen Közép-Európának ezen a táján kevés olyan időszak volt a népek életében, amikor ne lett volna „kizökkentve” az idő. Világháborúk, megszállások, gyarmati állapotok, nagyhatalmi tömbök hegemoniája, világméretű küzdelmeik ránk eső következményei, saját forradalmak, azok leverése és büntetései, az erőszakos, egyszerre vonzó és tagadott globalizáció – hogy csak néhányat soroljunk fel az elmúlt száz év eseményeiből. Mégis igaz, hogy a második világháború után olyan radikális váltás történt, amikor a társadalmat fenntartó oszlopokat cserélték le, így az – addig szervesnek tétélezett – fejlődés megtört.

Számunkra az egyik kérdés az volt, hogy a törés – olykor a többszöri törés – el lenére miként működik a folyamatosság? A továbbélt életben ugyanis az alkalmazkodás szüksége és a belső fenntartó erő minden megszakítottsággal szembeszáll. A ember integrálja azt is, aminek ellenáll. Az élet a szervetlent is használatba veszi és szervessé teszi. Ekként az idegen elem is beépülhet a társadalomba, s annak szerves részévé válhat. Ha az ember ellenáll valaminek, azt negatív lenyomatával éppúgy megőrzi, mint amikor elfogadással integrálja. Ezért is idéztük részletesebben a szocializmus siratóinak és elutasítóinak történeteit.

A társadalmi gondolkodás nem tudott megbirkózni se a szocializmussal, se az azt megelőző társadalmi-történelmi korszakkal. Egyszerűbb megoldásnak tűnik mindkét esetben indulattal elmosni a múltat, hiszen az indulat látszólag azt is megtisztítja, akinek szégyellni valója van. Az átgondolatlanság adósságai, a tisztánlátás hiányai egyre nőnek a szocializmust követően, s ahogyan nem tudott mit kezdeni a hangos közgondolkodás azzal, ami a század első felében történt, azzal kapcsolatban se jutott dűlőre, amit a szocializmus hozott és hagyott ránk. A hatalmi fordulat mindkét történelmi esetben lesöpörte és egyoldalú ítélettel megbélyegezte a múltat, olyan közhangulat előidézését célozva meg, amely fölöslegessé tette, hogy ki-ki elvégezze magában – pszichológiai kifejezéssel élve – a „múlt feldolgozásának munkáját”. De ahol nincs készítés arra, hogy torzító indulatok nélkül kíséreljék meg a szembenézést az éppen lezárult időszakokkal, ott az uralkodó nézetekkel szembeni ellenállás a tagadás tagadásában születik újjá.

Hogy teljes tagadással nem lehet semmissé tenni négy évtizedet, amelyben az emberek éltek, dolgoztak, tanultak, családot alapítottak, alkottak, szeretettek, vigadtak, sírtak, halottat gyászoltak és újszülöttet ünnepeltek, arra jó példa a szocializmus idején „átkos”-ként emlegetett Horthy-korszak, amelyet a szocializmus a kollektív emlékezetből negyven évre kitörölt, s amely relikviáinak, szimbólumainak és szellemének előbukkanásával „dicsőséges feltámadást” ért meg a szocializmus összeomlása után.

Ki-ki a benne élő múltarabokat törekvéseinek megfelelően, az adott pillanatban kívánt jó közérzet igénye szerint mutatja fel, a nem tetsző részt a saját múlt szebb tállása szerint elrejtve, hogy az később a legváratlanabb pillanatban törjön elő. Az indulati torzítások nemhogy a saját élet átéléséhez, vagy az ősök, felmenők, barátok nézeteinek és tetteinek elrendezéséhez nem segít, de a társadalmi önképnek is árt, ha nem alakulhat ki az emlékezésben és az emlékeztetésben az egymást értő és megértő közbeszéd. A múlt értelmezésének hiánya a ma értelmezésének lehetetlenségéhez vezethet. Az egyoldalú megítélések nyomán képlekeny és szubjektív nézetek keverednek, mintha az egyik eltorzított kórképet ki lehetne egyensúlyozni a szembenálló másik kórkép torzításával.

A szocializmus megítélése természetesen számos problémát vet fel. Nemcsak hogy nem adatott meg még az elemző nyugalomhoz szükséges távlat, de kevés a tisztességes szándék is hozzá: hatalmi érdekszövevények elfogultsága zavarja az ítéletet, az elemző megítélés helyett a politika szolgálojává silányítva az emlékezést. Másfél évtizeddel a rendszerváltás után – és ebben nincs nagy eltérés a korábbi időszakokhoz képest – oly mértékben a politika uralja a látható-hallható tereket, hogy úgy tűnik, mintha minden csak a politikai „pecsenyesítésre” és a hatásos tállásra szolgálna. A politikai érdekektől diktált közgondolkodás és közbeszéd pro és kontra leegyszerűsíti mind a szocializmusról, mind a szocializmust megelőző korszakokról való gondolkodást. Ha hatalmat lehet szerezni a múlt érzelmi felkorbácsolásából, az lehetetlenné teszi, hogy értelemmel és őszintén lehessen végiggondolni mindazt, ami történt. A szembenézést és a helyzetfelismerést helyett a múlt fölél kerekednek az érzelmek, s ha két pólusról is önigazoló szenvedély köti a múltat a mához, nem engedve

közel hozzá a tudat elemző tekintetét, akkor a jövő sem lesz képes kiszabadulni a múlt nehézkedési nyomatékából.

A szocialista rendszer a világháborút megelőző társadalom állapotához képest hozott rosszat is, jót is, rombolt is, épített is. Létrehozott olyan életfeltételeket, amelyekre még ma is lehet alapozni, de hátrahagyott sok olyan teherterelt, amitől szabadulni kellene, de nehéz, legyen az ipari struktúra, társadalomszerkezet, megszokás vagy habitus. Több évtizedes létezésének következményei építő és korlátozó elemeként is jelen vannak. Akkor válhat különleges teherterelté, ha az elsőprő indulatok elfedik hajdani és mai továbbélésének valóságos kockázatait. A jelen fejezetben közölt élettörédekekből többféle szocializmus képe rajzolódik ki, mintha egy összetört visszapillantó tükör repedezett cserepeiből néznénk vissza, és így állna össze a korszak képe.

A szocialista rendszer gyűlölete, amelynek joga kétségbevonhatatlan és oka érthető, mindent elvet, ami az „átkos” negyven év alatt történt. A szocialista eszme és a szocialista rendszer védőinek – a kettő nem ugyanaz – nézete szerint viszont még a bűn is kivilágosodik a rendszer vagy az eszme érdemeitől. Az egyoldalú eltagadás és az egyoldalú védekezés nem engedi, hogy meglássuk a szélsőséges nézetekben lévő csapdákat. Hiszen az aktuális indulatszító egybekeverés felmentést ad olyan tettekért is, amelyekért elítélés járna, s fordítva: ha mindenkire rávetődik a korszak árnyéka, a bűnpártolás vagy a cinkosság vétké, akkor eljelentéktelenedik az „igazi bűnösök” szerepe.

A kényszerű országkép a bizonytalan, új irányt kereső, talajt vesztett, nehezen orientálódó embereknek éppen akkor segít leegyszerűsítéssel az eligazodásban, amikor végre élvezni és használni lehetne a sokféleséget, az oly régóta vágyott pluralizmust. A társadalom ugyanis valóban plurális, olykor szédítően sokféle, sokszínűsége már-már zavaró. Könnyebb két fiktív masszába bedolgozni az ország népét, mint számolni a sokféleség bonyolultságával. Mind a jobb-, mind a baloldalon feltűnik a heves egyoldalúsítás, még a liberálisok is képesek a dogmatikus dichotómiára. Magyarok és nem magyarok, hazafiak és hazátlan bitangok, keresztények és nem keresztények, hívők és hitetlenek, nemzetiek és nemzetietlenek egymással szembeállított ellentétpárjai kétségtelenül az 1920-as, '30-as éveket idézik, ehhez aztán az ellenoldal meg is találja a bélyeget, s egybemossa a jelen megosztását a múlt – be nem látott – bűneivel. Az egyszerűsítés kézre esik, és minden demagógia él is vele, emlékezzünk a szocialista szlogenekre: retrográd és haladó, osztályhű és osztályidegen, burzsoá és proletár, polgárok és elvtársak, urak és prolik. A fekete-fehér, igen-nem világának leegyszerűsítő kettőssége újra és újra előbukkan a történelemben. A heves antiszocialista gyűlöletre az ellenoldal a szocializmus heves igazolásával válaszol, s a reciprocitás törvénye szerint negatív indulatuk együtt nő fellobbanó vonzalmukkal a múlt rendszer iránt, aminek köszönhetően megerősödik a nosztalgia és elhalványul a tényekre építő kritikai emlékezet.

A szocializmus valóban hozott mélyreható változást a társadalmi rendszer radikális átalakításával: a negyedik rend felemelésével összetörte a feudális struktúrákat,

BEFEJEZETLEN MŰLTAK JELEN IDEJE

VI.

megsemmisítette annak elemét, felszámolta a szülései előjogokat és az arra épülő kormányzás gyakorlatait. Ráhelyezte az országot „a modernizáció szocialista útjára” – amit zsákvadász modernizációnak is mondanak –, de totz módon, polgárok nélkül vitte el az addig nem létező polgári átalakulás felé az országot. Fragmentumokban volt csak képes megvalósítani évtizedek demokratikus és szocialis követelését, és nagy árat fizetett érte. De erre emlékeznek azok, akiknek nem volt rálatásuk arra, hogy a szocialis vívmányok létrehívása minék a jegyben és milyen áldozatokkal történt. A szocializmus összeomlott, mint rendszer letűnt, de ittlétből s egyben visszasóvárgásának elemiből izeltöt adtak az elmondott történetek. Hallhattuk, hogy minden teljesítette be a várakozásokat, milyen reményeket keltett, s hogy mennyiben vált a mai reményvesztés okává. Ahogyan nehezedik a jelen és reménytelenedik a jövő, úgy számít a múltat a biztos pontot kereső emlékező. A rendszerelvártás okozta váratlan sokk és családossá visszafelé fordítja a tekintet, s azt kéri számon az új gazdasági-társadalmi rendszertől, amit elmulasztott teljesíteni a szocializmus. Ahogyan a szocialista rendszer megvalósult, felépült és szétesett, visszamenőleg kompromittálta szülétségnek elvett. Kárvallottjai közül sokan vannak azok is, akik hittek és tettek a szocializmus hirdette eszmék megvalósításáért. De a rendszer nem teljesítette be az eszme ígérteit, rosszabb világot hozott, mint amit egy jól működő demokratia és fejlődő gazdaság hozhatott volna. Igaz, egy jól működő demokráciának nem volt sok esélye a 20. századi Magyarországon. Ezért még követelődben kerülnek előtérbe a szocializmus beteljesítetlen ígérteit.

A legnagyobb csapást azonban a baloldali remények szenvedték el: a „létező szocializmus” világszerte megrendítette az eszme hitvit. Ma már elég felidézni a „megvalósult szocializmus” országainak állapotát elrejtentésül, nem kell fényeggetni, csak emlékeztetni: mi lett a marxizmusból, ha „társadalomformáló erővé” vált. A szocializmus nemcsak azoknak ártott, akikkel tudatosan, ideológiai alapon, intézményszerűen a „többek javáért” tett rosszat, hanem azoknak is, akiknek emlékezőst ígért, egyen-jogságot és szabadságot. Szegény országok szegény embereinek. Emlékezősük útját kudarcba vezette, ígérteinek bevaltását reményekkel kísérté, humanista tervei embertelenségbe torkolltak, így lehetetleníve el hosszú időre a „tisztá baloldali eszmék” ideáját és megvalósulásának reményét.